สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อิสสริยลาภบดินทร
สยามพิชิตินทรวโรปการ
มโหฬารรัฐประศาสน์
ปียมหาราชวรานุศิษฏ์
ไพศาลราชกฤตยการี
โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล
คัมภีรนิพนธนิรุกติปฏิภาณ
ราชบัณฑิตยวิธานนิติธรรม
สมรรถ
ศึกษาภิวัฒนปียวาที
ขันติสัตยตรีสุจริตธาดา
วิมลรัตนปัญญาอาชวาศรัย
พุทธาทิไตรสรณาทร
พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนารถ
บพิตร ฯ

ทรงยิ่งใหญ่ด้วยพระอิสสริยลาภ ทรงพระอุปการะพระเจ้าแผ่นดินสยามรัฐ
ทรงเจนจัดรัฐประศาสน์อย่างมโหฬาร
สมเด็จพระปียมหาราชเจ้าทรงอบรมสั่งสอน
ทรงกระทำราชกิจมากมายไพศาล ทรงรอบรู้ในโบราณคดีและประวัติศาสตร์
ทรงนิพนธ์ตำราวิทยาการแตกฉานในภาษาแลปฏิภาณวาจาโต้ตอบ
ทรงเป็นนายกจัดการราชบัณฑิตยสภาสามารถในนีติธรรม
ทรงจัดการศึกษาให้เจริญยิ่ง มีพระวาจาเป็นที่รัก
ทรงดำรงไว้ซึ่งขันติสัจจะและสุจริตทั้ง ๓ ประการ
พระปรีชาญาณบริสุทธคุณจรัตนะ ทั้งพระอัธยาศรัยก็ซื่อตรง
ทรงมั่นคงในพระไตรสรณะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น
ทรงเป็นบพิตร ธรรมิกนารถ ประดับด้วยพระคุณาภรณ์พิเศษทั้งหลายนี้ ฯ

เจ้าคุณพระเทพโมลี
วัดเทพศิรินทราวาส แปล

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อิสสริยลาภบดินทร	ทรงยิ่งใหญ่ด้วยพระอิสริยลาภ ทรงพระอุปการะพระ
สยามพิชิตินทรวโรปการ	เจ้าแผ่นดินสยามรัฐ
มโหฬารรัฐประศาสน์	ทรงเจนจัดรัฐประศาสน์อย่างมโหฬาร สมเด็จพระบิย-
บียมหาราชวรานุศิษฎ์	มหาราชเจ้าทรงอบรมสั่งสอน
ไพศาลราชกฤตยการี	ทรงกระทำราชกิจมากมายไพศาล ทรงรอบรู้ในโบราณ-
โบราณคดีประวัติศาสตร์โกศล	คดีและประวัติศาสตร์
คัมภีรนิพนธนิรุกติปฏิภาณ	ทรงนิพนธ์ตำราวิทยาการแตกฉานในภาษาและปฏิภาณ
ราชบัณฑิตยวิธานนิติธรรม	วาจาโต้ตอบ
สมรรถ	ทรงเป็นนายกจัดการราชบัณฑิตยสภาสามารถในนีติธรรม
ศึกษาภิวัฒนบียวาที	ทรงจัดการศึกษาให้เจริญยิ่ง มีพระวาจาเป็นที่รัก
ขันติสัตยธฤติสุจริตธาดา	ทรงดำรงไว้ซึ่งขันติสัจจะและสุจริตทั้ง ๓ ประการ
วิมลรัตนปัญญาอาชวาศรัย	พระปรีชาญาณบริสุทธคุณรัตนะ ทั้งพระอัธยาศรัยก็ซื่อตรง
พุทธาทิไตรสรณาทร	ทรงมั่นคงในพระไตรสรณะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น
พิเศษคุณาภรณ์ธรรมมิกนารถ	ทรงเป็นบพิตร ธรรมิกนารถ ประดับด้วยพระคุณาภรณ์
บพิตร ฯ	พิเศษทั้งหลายนี้ ฯ

NATIONAL LIBRARY

เจ้าคุณพระเทพโมลี
วัดเทพศิรินทราวาส แปล

เกษม ปิณฑทองกุล

หน้าถ้ำเขาปีนา ปักษ์ใต้

พ.ศ. ๒๕๔๗

เลขท้อง ๓๙.
1
เลขหมู่ 923.2593
ท 495ส
เลขทะเบียน
NATIONAL LIBRARY OF THAILAND
31111010606430

คำนำ

วิทยุรักษาดินแดนมีความประสงค์จะได้พระประวัติเสด็จพ่อไปอ่านทางวิทยุอาทิตย์ละครั้ง จึงมาขอให้ข้าพเจ้าเขียนให้เป็นตอน ๆ ว่าได้ทรงทำการงานด้วยทรงมีคติธรรมอย่างไร เพราะผู้ที่ได้ไปใช้ห้องดำรงได้ประโยชน์แล้ว อยากรู้เรื่องพระองค์ท่านมากขึ้น

ข้าพเจ้ายินดีที่ได้มีโอกาสเล่าเรื่องพ่อ เพราะอย่างน้อย ๆ ก็ทำให้คลายความระลึกถึงได้ชั่วครู่ชั่วยาม ข้าพเจ้าหวังว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ปรารถนาดีไม่มากก็น้อย เมื่อได้เขียนให้แก่วิทยุรักษาดินแดนแล้ว ก็นึกได้ว่าปีนี้เป็นปีจอ ซึ่งเป็นปีที่ประสูติของพระองค์ท่าน ถ้าเสด็จอยู่ก็จะทรงมีชนม์ถึง ๘ รอบ คือ ๙๖ ปี ข้าพเจ้าจึงเลยถือโอกาสพิมพ์พระประวัติลูกเล่านี้ขึ้นแจกในงานปีวันสิ้นพระชนม์ด้วย หวังว่าท่านผู้อ่านคงจะอนุโมทนาและถวายพระกุศลทั่วกัน.

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

พูนพิศมัย

พ.ศ. ๒๕๐๑

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาชุ่มเป็นพระมารดา ประสูติในพระบรมมหาราชวังหลวง เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕ ที่ตำหนักใกล้ทางประตูอนงค์ลีลา เมื่อประสูติแล้วมีพระราชพิธีสมโภช ๓ วันและสมโภชเดือนตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงในงานพิธีและพระราชทานกาทองคำใส่น้ำเสวย ๑ ใบ เป็นของพระราชทานสมโภชเดือน พระองค์ท่านทรงเล่าว่า ได้ทรงตั้งต้นทรงพระอักษร ก.ข. กับคุณแสง ข้าราชการฝ่ายในแต่พระชันษาได้ ๓ ขวบ เวลาเช้ามีคนเชิญสมุดเรียนใส่พานนำเสด็จไปยังเรือนคุณแสง ทรงเรียน ก.ข. และสระราว ๑—๒ ชั่วโมง แล้วเสด็จกลับมาแต่งพระองค์ขึ้นไปเฝ้าพระราชบิดากับเจ้าจอมมารดาในเวลาเสวย ถ้าเจ้าจอมมารดาเที่ยงเจ็บ คุณย่าผู้เป็นน้องสาวก็เป็นผู้ตั้งเครื่องแทน วันหนึ่งเสด็จพ่อทรงตามเข้าไปยืนเกาะโต๊ะเสวยซึ่งสูงขนาดพระเศียรในเวลานั้น พระราชบิดาทรงลูบพระเศียรแล้วตรัสกับคุณย่าว่า— "ลูกคนนี้จะเป็นที่พึ่งของเองได้ต่อไป" คุณย่าท่านเล่าว่า เมื่อเสด็จพ่อยังเสวยนมอยู่นั้น ทูลกระหม่อมบู่ทรงลองเอานิ้วพระหัตถ์ใส่ในพระโอษฐ์แทนนม แต่เสด็จพ่อไม่ทรงดูด กลับหยุดนิ่งเสียเฉย ๆ จึงตรัสว่า— "ลูกคนนี้ฉลาด"

เมื่อทรงพระอักษรถึงผสมตัวได้แล้วก็ทรงย้ายครูไปเรียนกับคุณปาน ราชนิกุลบุนนาค และเรียนอ่านหนังสือเล่ม ๆ มีเรื่องรามเกียรติ์ อิเหนา เป็นต้น ในสมัยนั้นเรียกว่า —ขึ้นสมุด พระชันษา ๔—๕ ปีก็ได้ตามเสด็จออกอยู่เสมอ และได้ทรงเชิญพระแสงหนู (องค์เล็ก) ตามเสด็จด้วย เสด็จพ่อทรงเล่าว่า—เวลานั้นรถม้ามีเข้ามาใหม่ ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดทรงขับรถชนิดที่เรียกว่า Dog Cart เองเสมอ และพระราชโอรสธิดาเล็ก ๆ ก็ตามเสด็จด้วย เสด็จพ่อประทับในระหว่างพระบาท ทรงจำได้ว่าสายบังเหียนถูกพระเศียรเรื่อยไป วันหนึ่งคานรถหักตกลงมาจากรถกันทุกพระองค์ ทูลกระหม่อมบู่ทรงเป็นห่วงตรัสแต่ว่า "ลูก ๆ เป็นยังไง เจ็บไหมลูก ?" อย่างเดียว เวลาทรงพระราชยานเสด็จพ่อประทับข้างพระบาทคู่กับเสด็จลุงกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และครั้งหนึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปในงานฉลองวัดหงษ์กลับมา เสด็จพ่อง่วงพระบรรทมตกลงมาจากพระราช

ยานหนหนึ่ง พวกข้าราชการอุ้มกลับขึ้นไป ในระหว่างทาง ในเวลาเสด็จออกที่พระที่นั่งอนันตสมาคม (ในสวนศิวาลัย) วันหนึ่ง พระราชบิดาทรงตรัสใช้ ให้ไปหยิบขวดหยกในเครื่องพระสำอางที่ในห้องพระบรรทมมาถวาย เพราะจะพระราชทานให้พวกขุนนางดู เสด็จพ่อทรงเล่าว่ารู้สึกกลัวผีเป็นที่สุดที่จะต้องขึ้นไปบนพระที่นั่งที่ประทับพระองค์เดียว แต่แข็งพระทัยคลานขึ้นไปบนพระแท่นลดแล้วหยิบขวดนั้นมาถวายได้ถูก ได้รับการชมเชยจากผู้ใหญ่เป็นอันมากในคราวนี้ว่า ฉลาดใช้ได้เรื่องได้ราว ในตอนปลายรัชกาลที่ ๔ ก็ได้ตามเสด็จไปหว้ากอด้วย และกลับมาประชวรเป็นไข้ป่าพร้อมกับคุณย่าเหมือนกัน แต่หายทันขึ้นไปสรงน้ำพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระชันษาได้ ๖ เข้า ๗ ปี ทรงเล่าว่าทรงจำได้ดีว่าได้ขึ้นไปทรงพระกันแสง ที่เล่ามานี้เป็นเรื่องที่เสด็จพ่อทรงจำเรื่องราวในรัชกาลที่ ๔ ได้เพียงไร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วสมเด็จเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการเพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระชนม์พรรษาเพียง ๑๖ ปีเท่านั้น พวกสมเด็จเจ้าพระยามีท่านเจ้าคุณผ่ายในต่าง ๆ เป็นผู้เข้าควบคุมดูแลงานในพระราชฐานในตำแหน่งเจ้าคุณพนักงาน พวกคุณย่าต่าง ๆ เรียกว่าหมดบุญกลับไปอยู่เรือนกับเจ้านายเล็ก ๆ ต่างคนต่างทำขนมขายบ้าง ทำการช่างต่าง ๆ ขายบ้างอยู่เงียบ ๆ ส่วนพระราชโอรสธิดา ทรงเล่าว่าเรียนหนังสือแล้วก็ขึ้นเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาเสวยทุกวัน เฝ้าแล้วก็เที่ยวเตร่ไปตามความพอใจ โดยมากก็ไปอยู่ในวัดพระแก้วดูเขาซ่อมแซมวัด จนสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงษ์ได้ทรงช่วยท่านอาจารย์แดง (พระภิกษุ) เขียนรูปรามเกียรติ์ตามพระระเบียงได้ เสด็จพ่อนั้นเมื่อทรงเรียนจนทรงอ่านภาษาไทยได้ดีแล้ว พระชันษา ๘ ปีก็เสด็จออกไปเรียนอักษรขอมกับพวกกรมพระอาลักษณ์ที่เก๋งกรงนกอยู่ริมพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัยบัดนี้ ส่วนเวลาว่างก็เที่ยวอยู่ตามรอบวัง ทอดพระเนตรวัดพระแก้ว ทอดพระเนตรพวกทหารอยู่กันอย่างไร มีพวกพระพี่เลี้ยงผู้ชายตามเสด็จดูแลจนถึงเวลาก็เสด็จกลับเข้าวัง เสด็จพ่อทรงเล่าว่า คุณย่าไม่เคยตามพระทัยเลย คำสั่งเด็ดขาดนั้นคือปดไม่ได้ ถ้าผิดต้องรับโดยดีว่าผิด มิฉะนั้นจะถูกตีมาก เสด็จไปไหนมาก็ต้องมาเล่าให้แม่ฟังว่าเห็นอะไร ทำอะไรบ้าง ทรงเล่าว่า วันหนึ่งตามเสด็จออกไปข้างหน้า พบด้ามปากกาแก้วใส่น้ำสี ๆ ตกอยู่ตรงขั้นบันไดก็ทรงเก็บเอามาเพราะโปรด

เสียเหลือเกิน แต่พอถึงตำหนักคุณย่าก็ถามว่า เอามาจากไหน ? ท่านก็ทรงบอกตามจริง แต่คุณย่าออกคำสั่งว่า ให้กลับเอาไปวางไว้ที่เดิมเดี๋ยวนั้น ทรงเล่าว่าเสียดายเป็นกำลัง แต่ก็ต้องเอากลับไป ส่วนการเสวยก็ดี บรรทมก็ดี คุนย่าเลี้ยงอย่างอุดมสมบูรณ์ไม่เคยอดอยาก เข้มงวดแต่ในเรื่องศีลธรรมและการงาน

ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จกลับจากเสด็จเยี่ยมประเทศอินเดียแล้ว ทรงจ้างครูอังกฤษคนหนึ่งชื่อ Mr. Francis George Peterson ให้มาสอนภาษาอังกฤษแก่เจ้านายพระองค์ชาย โปรดให้ทุกพระองค์เลือกได้ว่าจะทรงเรียนภาษาไทยหรืออังกฤษ เสด็จพ่อทรงเลือกเรียนภาษาอังกฤษเมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี หนังสือที่ทรงเรียนยังมีอยู่ในหอสมุดดำรง ฯ ท่านทรงเก็บรักษาไว้เอง ทรงเล่าว่าทรงเป็นลูกศิษย์ที่ครูรัก ครูไปไหนก็ชอบพาไปด้วย จนเข้าพระทัยและตรัสภาษาอังกฤษได้ก่อนที่จะทรงอ่านออก วันหนึ่งครูพาไปหาเพื่อนฝรั่งด้วยกันที่ห้างมากวน และเลยจะค้างอยู่ที่นั่น คุณย่าตกใจว่ายังไม่เสด็จกลับ ให้คนออกเที่ยวตามหาได้พระองค์มาจนเวลา ๒ ยามแล้ว เสด็จพ่อทรงเรียนภาษาอังกฤษอยู่ ๔ ปี ทรงถึงเล่ม ๔ Forth Reader ก็ต้องออกจากโรงเรียนที่อยู่ตรงข้างประตูพิมานไชยศรี เพราะถึงเวลาโสกันต์และทรงผนวชเณรตามราชประเพณีเพื่อศึกษาการพระพุทธศาสนา ทรงผนวชที่วัดพระแก้วแล้วเสด็จไปประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ๑ พรรษา ลาผนวชเณรเมื่อพระชันษาได้ ๑๔ ปี เป็นอันจบการศึกษาชั้นแรกเพียงเท่านี้ ต่อไปจากนี้ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองโดยอ่านและเขียนอยู่เสมอ ในคราวหน้าจะได้เล่าถึงตอนทรงเข้ารับราชการต่อไป.

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

ตอนเสด็จเข้ารับราชการ

เนื่องแต่โรงเรียนอยู่ตรงข้ามกับสนามหน้าวัดพระแก้ว (ทางในพระบรมมหาราชวัง) อันเป็นที่หัดทหารทุกวัน เสด็จพ่อได้ทอดพระเนตรเห็นอยู่เป็นนิตย์ จึงทำให้ทรงอยากเป็นทหาร เมื่อทรงขออนุญาตต่อคุณย่า ๆ ขอให้ทรงทำสัญญาก่อนว่า ๑. จะไม่เล่นผู้หญิงชั่ว ๒. จะไม่ดื่มสุราเลย เพราะทหารในเวลานั้นมีแต่คนเลว ๆ และเกะกะ เสด็จพ่อตรัสเสมอว่า สัญญา ๒ ข้อนี้ ทำให้พ่อเป็นคนบริสุทธิ์สะอาดมาตลอดชีวิต เสด็จเข้ารับราชการเป็นนักเรียนนายร้อยเมื่อพระชันษา ๑๔ ปี อยู่ประจำกองที่พระระเบียงวัดพระแก้ว ในบังคับบัญชานายร้อยเอกเจิม แสงชูโต คือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้รับเงินเดือน ๆ ละ ๑๖ บาท ทรงเล่าว่า บางวันร้อนจัดก็ชวนเพื่อนทหารไปนอนหน้าพระอุโบสถวัดพระแก้ว แต่พอตื่นเช้าขึ้นก็เหลือแต่พระองค์กลิ้งอยู่กับพื้น ทั้งพระเขนยและผ้าคลุมบรรทมหายไปหมด ทรงโยนบืนอยู่ ๑ บีก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นนายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก บังคับกองแตรวงได้เงินเดือน ๆ ละ ๔๐ บาท ทรงเล่าถึงเรื่องพวกทหารแตรวงสนุก ๆ หลายเรื่อง มีคนเป่าแตรดีอยู่คนหนึ่ง (ข้าพเจ้าลืมชื่อ) แต่แกชอบการพนัน วันหนึ่งมีงานหลวงจะต้องมีแตรบรรเลง เมื่อมากันครบแล้ว ยังขาดแต่พ่อคนแตรดีคนนั้น จึงให้เที่ยวตามตัวกันเอะอะ สักครู่จึงได้รับเศษกระดาษเขียนมาว่า ถ้าต้องการตัวให้เอากางเกงไปรับที่พระระเบียงวัดโพธิ์ เพราะเสียพนันเหลือแต่กางเกงในตัวเดียว อีกคนหนึ่งชื่ออยู่ ทรงเล่าว่าเป็นคนที่ไม่มีดนตรีอยู่ในหัวเลย ให้ทดลองเล่นเครื่องต่าง ๆ ไม่ได้เลยสักสิ่ง แม้ให้เป็นคนตีกลองก็ตีผิดจังหวะ ถึงต้องกอดกลองไว้ไม่ให้ดัง ต้องเลิกให้เป็นคนเล่นดนตรี ข้าพเจ้าได้ทันรู้จักคนหนึ่งชื่อช่วง เป็นคนเป่าขลุ่ยเราไปดูหนังกันที่โรงหนังนางเลิ้ง ขากลับออกมาพบทหารคนหนึ่งกำลังเดินเซ ๆ พอหันมาเห็นเสด็จพ่อก็ยืนตัวตรงทำวันทยาหัตถ์ เสด็จพ่อทรงหันไปทักว่า "ช่วง, เองเมาอีกแล้วซี" เขาตอบเสียงเด็ดขาดว่า "แน่นอน" ท่านก็ทรงพระสรวลแล้วผ่านไป ทำให้เรารู้สึกว่าความสัมพันธ์ในระหว่างนายกับพลทหารนั้น แม้ห่างกันไปถึงเวลา ๓๐—๔๐ ปีแล้ว เขาก็ยังรู้สึกผูกพันกันดีอยู่

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

เสด็จพ่อทรงว่าทหารแตรวงอยู่ ๒ ปี ก็ย้ายไปเป็นว่าที่นายร้อยโทบังคับทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็ก ได้เงินเดือน ๔๘ บาท ในปี พ.ศ. ๒๔๒๒ นี้ได้ทรงเป็นนายร้อยเอกและราชองครักษ์ประจำพระองค์และว่ากรมครัวเข้าต้น ได้เงินเดือนถึงเดือนละ ๘๐ บาท พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้ทรงเป็นนายพันตรีผู้รับพระราชโองการ และว่ากรมกองแก้วจินดา (ปืนใหญ่) เงินเดือนขึ้นเป็น ๑๒๐ บาท ต่อมาอีก ๔ ปีได้ทรงเป็นนายพันโทผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เงินเดือนขึ้น ๒๔๐ บาท พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้ทรงเป็นนายพลตรีเงินเดือนขึ้นถึง ๕๐๐ บาท เสด็จพ่อทรงตรัสอยู่เสมอว่าท่านทรงได้การรักษาระเบียบและรักษาความสะอาดมาจากการเป็นทหาร ทรงถือพระองค์ว่าทรงเติบโตขึ้นมาทางทหารตั้งแต่เป็นนักเรียนนายร้อยจนเป็นนายพล แต่ถูกย้ายไปรับราชการทางแผนกอื่นเท่านั้น เนื่องแต่ได้ทรงจัดให้พวกทหารมหาดเล็กเรียนหนังสือ และขอพระราชทานพระตำหนักสวนกุหลาบจัดเป็นโรงเรียนขึ้นจึงโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายมาเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการและกำกับการธรรมการ มีตำแหน่งเทียบเท่าเสนาบดีแต่ยังไม่ได้ประกาศเป็นกระทรวง เป็นแต่มีตำแหน่งนั่งประชุมในเสนาบดีสภาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓.

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

ตอนทรงว่าการศึกษาและธรรมการ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเอาพระทัยใส่ในการศึกษาเป็นอันมากอยู่โดยปกติ เมื่อได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้จัดการโรงเรียนสวนกุหลาบแล้วบางครั้งต้องทรงสอนเอง เพราะในเวลานั้นครูก็หายากอยู่แล้ว ยังไม่มีใครเข้าใจคำว่าหลักสูตรอีกด้วย การสอบไล่ก็เพิ่งมีขึ้นในโรงเรียนนี้เป็นครั้งแรก สมเด็จกรมพระยา ฯ ได้ทรงร่างข้อสอบ ทรงสอบ และจัดทำประกาศนียบัตรขึ้นเองทั้งนั้น หนังสือที่ทรงจัดให้เรียนยังทรงมัดไว้ดังมีอยู่ในหอสมุดดำรง ฯ แล้ว ทรงเล่าว่า ถ้าจะเอาเรื่องใดเข้าหลักสูตร จะต้องให้ทดลองสอนเด็กเสียก่อน ถ้าเป็นผลดีจึงจะเอาไปเข้ากระทรวง ฉะนั้นที่วังพระองค์ท่านจึงมีโรงเรียนเล็ก ๆ ห้องเดียวอยู่หลังหนึ่ง และพวกลูก ๆ ตั้งแต่ของพระองค์ท่าน และลูกคนในวัง ก็เป็นผู้สำหรับทดลองทั้งนั้น ทรงเล่าว่าครูก็มีต่าง ๆ บางคนสอนอย่างนั้นดี บางคนสอนอย่างนี้ดี มีขุนบัญญัติ ฯ คนหนึ่งสอน ก. ข. ดีนัก แม้เด็กจะเกเรอย่างไรครูก็มีวิธีสอนจนอ่านได้ดีและเร็วด้วย เมื่อเสด็จพ่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ได้เสด็จไปจำพรรษาอยู่ที่วัดนิเวศธรรมประวัติ บางปะอิน เพราะเมื่อกำลังสร้างวัดนั้น เสด็จพ่อทรงเป็นราชองครักษ์ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไปทอดพระเนตรการก่อสร้างทุกวัน สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสว่าวัดนี้เงียบสบาย เจ้านายทรงผนวชก็อยู่ได้ เสด็จพ่อจึงทูลรับว่าถ้าถึงปีทรงผนวชจะเสด็จมาอยู่ จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้ปลูกตำหนักถวายหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นหอสมุดในวัดนั้นบัดนี้ ในเวลาเสด็จอยู่ในวัดนั้น ได้ทอดพระเนตรเห็นเด็กชาวนามาเรียนหนังสือที่วัดด้วยหนังสือมูลบทบรรพกิจ และอ่านไม่ได้นอกจากท่องชี้ไปตามเรื่องว่า ก. ก่. ก้. ก๊. ก๋. ข. ข่. ข้. ข๊. ข๋. ฯลฯ แต่ชี้ก็ไม่ถูกตัว จึงตรัสถามพระผู้เป็นครูสอน ท่านอธิบายว่า เด็กมีเวลาเรียนเพียงปีละ ๓ เดือน ถึงหน้าทำนาก็ต้องกลับไปช่วยพ่อแม่ กลับมาเรียนใหม่ก็ลืมหมดต้องตั้งต้นกันไปใหม่ เป็นเหตุให้ท่านทรงคิด — แบบเรียนเร็วขึ้นเพื่อจะให้อ่านได้ภายใน ๓ เดือนและเอาของที่จำได้ง่ายเช่น ก. ไก่ ข. ไข่ ซึ่งเด็กเห็นอยู่เสมอ ๆ แล้วช่วยความจำให้เร็วขึ้น ส่วนในเนื้อเรื่องก็ทรงเลือกเอาแต่ที่จะจับใจเด็กเป็นประมาณ เพราะธรรมชาติของเด็กไม่สามารถจะเข้าใจคติธรรมได้นอกจากชอบการตื่นเต้น จึงทรงผูกเรื่องเช่น — ตาโป่ ขาเป๋ ตาหวัง หลังโกง เป็นต้น เพื่อให้เด็กเห็นว่าแม้คนพิการก็ยังทำอะไร ๆ ได้ แต่ท่านก็ได้ตรัสอยู่เสมอว่า ถึงเวลาควรจะแก้ไขให้เหมาะแก่เวลายิ่งขึ้นแล้ว

สำนักหอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

ส่วนการศึกษาของชาตินั้น ทรงพระดำริว่า ต้องดูความต้องการของประเทศว่าเรายังขาดคนชนิดใด ถ้ากระทรวงศึกษาธิการทำคนให้แก่ประเทศได้ถูกต้องตามเวลาแล้ว บ้านเมืองจะเจริญเร็ว และคนก็จะมีงานทำโดยทั่วถึงกัน เสด็จพ่อได้ทรงส่งหลานปู่คนใหญ่ไปหัดเป็นพ่อค้าในยุโรปราว ๓๐ ปีมาแล้ว เผอิญเด็กก็ไม่ค่อยชอบ และซ้ำกลับมาตายเอาด้วย ก็เป็นอันเราไม่มีพ่อค้าในครอบครัว และคนโดยมากก็ยังสนุกในการเป็นข้าราชการอยู่นั่นเอง ถ้าพวกไทยเราเอาใจใส่ในการเพาะปลูก และการเป็นพ่อค้าให้ถูกต้องตามควรแล้ว การเศรษฐกิจของเราจะเป็นผลดีแก่ประเทศสักเพียงไร ในสมัยเริ่มจัดการปกครองแบบใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น การอ่านเขียนได้ยังไม่ค่อยมี เพราะไม่มีเหตุจำเป็น จะเขียนใบบอกราชการกันสักที ก็ต้องไปเขียนที่วัดเพราะพวกพระท่านต้องรู้หนังสือเพื่อแปลบาลีออกเป็นไทย ฉะนั้นในเวลาเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) ท่านเป็นเสนาบดี ท่านจึงจัดผู้อ่านเขียนได้ส่งให้มหาดไทยไปได้ทั่วประเทศ คนจึงมีงานทำกันทั่วถึง

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๔ พระเจ้าซาร์นิโคลาซที่ ๒ เสด็จมาประพาสเมืองไทย ถึงวันเสด็จกลับจากบางปะอิน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสเรียกเสร็จพ่อเข้าไปที่พระองค์ แล้วทรงตบพระคนองเสด็จพ่อตรัสแก่พระเจ้าซาร์ว่า— "**หม่อมฉันจะให้ดำรงไปเฝ้าเยี่ยมตอบแทนตัว**" เสด็จพ่อทรงเล่าว่า— "**พ่อเองก็ตกใจ เพราะไม่รู้ตัว**" เวลานั้นพระชันษา ๒๙ เท่านั้น โปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จพ่อทรงเลือกคณะผู้ตามเสด็จเอง ซึ่งในสมัยนั้นต้องอยู่ในข่ายพระราชพิจารณาว่า—ต้องมีรูปร่างงามมารยาทเรียบร้อย ไม่ให้เสียชื่อสัญชาติไทย และต้องมีสมองพอที่จะจำของดี ๆ กลับมาให้คุ้มค่าเสียเงินไปได้ เสด็จพ่อเสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไทยไปถวายยังราชสำนักต่าง ๆ ในยุโรป และทอดพระเนตรการศึกษาต่าง ๆ เมืองมาด้วย ครั้นพอเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ ภายใน ๗ วัน ก็ถูกพระราชประกาศย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย โดยที่มิได้มีพระราชดำรัสถามก่อน ทรงเล่าว่า—ทั้งตกใจและเสียใจที่จะต้องทิ้งการศึกษาซึ่งทำแปลนมาในใจไว้เรียบร้อยแล้ว จึงรีบเข้าไปกราบทูลว่ากลัวจะเสียชื่อ เพราะทำงานมหาดไทยไม่สำเร็จ แต่มีพระราชดำรัสว่า— "**กรมดำรงฉันเชื่อว่าเธอจะทำการศึกษาได้สำเร็จ แต่บัดนี้บ้านเมืองอยู่ในอันตราย (ร.ศ. ๑๑๒) ถ้าเราตกไปเป็นข้าเขาอื่น การศึกษาที่เธอรักจะอยู่ที่ไหน ใครเขาเป็นนายเขาก็จะต้องเปลี่ยนแปลงไปตามพอใจเขา เรามาช่วยกันรักษาชีวิตของประเทศไว้จะไม่ดีกว่าหรือ ถ้าเธอติดขัดอย่างไร ก็มาปรึกษาฉันได้**" ด้วยเหตุนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงได้ทรงจากการศึกษามาแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕.

ตอนทรงว่ากระทรวงมหาดไทย

การปกครองในสมัยก่อน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น ยังปกครองตามแบบกรุงศรีอยุธยา คือ แบบจตุสดมภ์ มี ๔ เสนาบดี เวียง วัง คลัง นา แยกกันปกครองคนละทิศ แต่เมื่อเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงไปทางตะวันตกประเทศแล้ว จึงจำต้องจัดการปกครองอย่างใหม่ขึ้นให้ทันเวลา ดังทรงมีพระราชดำรัสกับสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้น

เสด็จพ่อทรงเล่าว่า ท่านเสด็จมากระทรวงมหาดไทยแต่พระองค์เดียวกับพระมนตรี-พจนกิจ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) ผู้เป็นเลขานุการส่วนพระองค์อยู่ในกระทรวงศึกษาธิการ ด้วยทรงตั้งพระทัยแน่วแน่ว่าจะไม่มีพวก จะเลือกเอาแต่ผู้ที่สามารถทำงานได้จริง ในเวลาแรกเสด็จไปไม่ได้ทรงแก้ไขอะไรเลย ไปประทับทอดพระเนตรการงานที่เขาทำกันอยู่ทุกแผนก และประทับอยู่ในห้องเจ้าคุณราชวรานุกูล (อ่วม) ผู้เป็นปลัดทูลฉลองโดยมาก จนกระทั่งทรงทราบการงานที่ทำอยู่โดยละเอียดแล้ว จึงทรงคิดแก้ไขโดยกราบบังคมทูลขอตั้งมณฑล และจังหวัด อำเภอ ขึ้นตามท้องที่ด้วยเอาแผนที่สยาม ซึ่งพระองค์ท่านเองได้ทรงควบคุมเจ้าหน้าที่ทั้งฝรั่งและไทย จัดตั้งกรมแผนที่ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ในเวลาทรงอยู่ในราชการทหาร ตรัสเล่าว่าเอาแผนที่ปูขึ้นบนโต๊ะ มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระองค์ท่าน ๒ พระองค์เท่านั้น ยืนคิดตามแผนที่ว่าจะเอาภูเขาและทางน้ำเป็นขอบเขตมณฑลและจังหวัดต่อไป แล้วจึงลงมือออกตรวจท้องที่และเลือกคนทำงาน ทรงเล่าถึงเหตุการณ์ในตอนนั้นสนุกนัก เพราะเมืองต่าง ๆ ไม่มีอยู่บนพื้นดิน โดยมากอยู่ตามท้องน้ำ มีเรือนแพหรือแพอยู่ทั่ว ๆ ไป จวนเจ้าเมืองเป็นที่ว่าการ เป็นศาล เป็นคุก เสร็จไปในตัว เจ้าเมืองเองก็ได้เพียงค่าตอกตราใบละ ๑ ตำลึงคือ ๔ บาท พระองค์ท่านและสมเด็จกรมพระยาเทววงษ์วโรปการ เป็นเสนาบดีคู่แรกที่ได้รับพระราชทานเงินเดือน เดือนละ ๑,๐๐๐ บาทเป็นปฐม

มณฑลพิษณุโลกเป็นมณฑลแรกที่จัดตั้งขึ้น เพราะทรงพบเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐ์-ศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) เข้า จึงแน่พระทัยว่าจะทำได้ เสด็จพ่อทรงถือว่าการเลือกคนให้ถูกที่เป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าสิ่งใด ๆ ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านตรัสกับพวกข้าราชการมีเทศา ฯ

เป็นต้นอยู่เสมอว่า — **" การเลือกคนใช้ให้เหมาะแก่ตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็นนายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้นจะต้องขยันเอาใจใส่ดูอยู่เสมอว่าผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ดีต้องยอมให้ว่าเป็นความดีของเขาเอง เราจะรับเอาได้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิดเราต้องรับเสียเองว่าเพราะเราเลือกเขา ๆ จึงมีโอกาสทำผิด ทั้งนี้เพราะอำนาจอยู่ที่ไหนความรับผิดชอบต้องอยู่ที่นั้นด้วย "** เมื่อมีผู้ใดโดยเฉพาะพวกฝรั่งทูลถามว่า — **" เอาเกณฑ์อะไรเลือกคน จึงทรงเลือกได้ถูกเสมอ ?"** เช่นเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ ไปเป็นข้าหลวงประจำเชียงใหม่ พูดอังกฤษก็ไม่ได้สักคำเดียว แต่กงสุลอังกฤษเกรงใจและเชื่อทุกอย่าง จนถึงกระทรวงต่างประเทศถามว่าทำอย่างไรกัน กงสุลคนนั้นซึ่งเก่งกาจไม่น้อย จึงกลับตามเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ ไปได้ทุกอย่าง กลางคืนว่ากลางวัน กงสุลก็เห็นด้วย โดยมากท่านตอบด้วยทรงพระสรวลหรือมิฉะนั้นก็ว่า — มันฟลุกซ ! แต่กับพวกเรา ๆ ท่านทรงอธิบายว่า — " ถ้าเรียกผู้ใดมาสั่งงานจะให้ไปรับตำแหน่งใหม่ ผู้นั้นตอบรับว่าได้โดยเร็วและอ้ายนั่นก็ทำได้อ้ายนี่ก็ง่ายละก็เตรียมหาคนใหม่ไว้ได้ทันที แต่ถ้าคนใดหนักใจ ซักถามถี่ถ้วน เห็นความลำบากละก็ เรานอนหลับตาได้ "

การเสด็จออกตรวจราชการก็มีอยู่เสมอ ทั้ง ๆ ที่รถไฟก็มีอยู่เพียงอยุธยาและโคราช รถยนต์ก็ยังไม่มี จึงมีแต่ม้า ช้าง เกวียน และเรือ เสด็จพ่อได้เสด็จตรวจการทั่วทุกเมือง เว้นแต่เมืองเลยเมืองเดียวที่ไม่ได้เสด็จ ทางเสด็จจะเห็นได้ในหนังสือนิทานโบราณคดีแล้ว ท่านได้ทรงชี้ที่ปลูกศาลากลางแทบจะทุกเมือง ถึงเวลามีงานวันประสูติพิเศษ จึงทรงทำนาฬิกาตั้งส่งไปประทานทุกศาลากลางเพื่อเป็นที่ระลึก แต่มีคำสั่งเด็ดขาดว่าไม่ให้ติดพระรูปพระองค์ท่านหรือให้ชื่ออะไรว่า—ดำรง เจ้าคุณรัษฎา ฯ (ซิมบี่ ณ ระนอง) เคยซื้อสวนยางในพระนามท่าน ก็ถูกต่อว่าและขออย่าให้ทำ เจ้าคุณทูลตอบว่าที่ทำเช่นนั้นเพราะจะล่อให้ราษฎรเชื่อว่าทำสวนยางดี จะได้ตามไปทำบ้างเท่านั้น ส่วนการตั้งเมืองท่านทรงเล่าว่า— โบราณเขาเอาที่มีน้ำและที่ราบทำนาได้เป็นหลักและระยะเมืองก็เอาเกณฑ์ตื่นเดินแต่เช้ามืดถึงเย็นเป็นที่หยุดพัก ระยะทางจึงอยู่ในระยะ ๖๐ กิโลเสมอ ดังเช่นนครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี ฯ เป็นต้น ในสมัยของพระองค์ท่านเอาความสะดวกของราษฎรเป็นหลัก เช่นถ้าทางน้ำเปลี่ยนใหม่ ไม่สะดวกแก่การคมนาคมราษฎรมักจะย้ายไปตามน้ำ ถ้าเลือกที่ได้ถูก

ต้องมันคงก็ย้ายเมืองตามไป ถ้าไม่ถูกต้องก็แก้ไขชี้แจงให้เข้าใจกัน เมืองสมัยนั้น คือศาลากลางอยู่ที่ไหนที่นั่นคือเมือง สมัยนี้เห็นแต่เขาเรียกตลาดว่าเมืองกัน เหตุนี้ดอกกระมังจึงจำต้องมี — หลักเมือง การเสด็จตรวจราชการของเสด็จพ่อนั้น ตอนเช้าราว ๙ โมงเสด็จไปยังศาลากลาง (ซึ่งงานเต็มมือเพราะกระทรวงอื่น ๆ ยังไม่มีเงินมีคนพอจะออกไปตามหัวเมืองได้ จึงต้องฝากงานไว้กับมหาดไทยโดยมาก มีกรมแร่ธาตุ กรมป่าไม้ อัยการ เป็นต้น) ศาล โรงตำรวจภูธร คุก แล้วแวะเยี่ยมตามวัดและพ่อค้าในตลาด เสด็จกลับมาเสวยกลางวันที่ที่พักพร้อมกับผู้ตามเสด็จตั้งแต่เทศา ฯ เจ้าเมือง ลงไปถึงผู้ใหญ่บ้าน ถ้าที่มีพอทุกคนก็นั่งโต๊ะด้วย พวกเราผู้หญิงมีหน้าที่ทำกับข้าว จัดโต๊ะรับแขก แต่ได้นั่งกินด้วย ตอนนี้แหละที่ข้าพเจ้ามักจะได้ยินท่านสั่งงาน และคุยกับคนทั่ว ๆ ไปอยู่เสมอ เสวยแล้วทรงพักบรรทม ๑ ชั่วโมง โดยมากเวลาบ่าย ๑๕ น. แม้ไม่บรรทมหลับก็ทรงพระอักษร เพราะตรัสว่าร่างกายมันมีเครื่องจักรเหมือนกัน ต้องให้มันพักบ้าง ๑๖ น. ตรงเสด็จลุกขึ้นแต่งพระองค์ ตอนนี้พวกเราได้ตามเสด็จด้วย เพราะเสด็จไปตามโบราณสถานทำการขุดค้นไต่ถามพวกพื้นเมือง กว่าจะกลับก็ราวค่ำมืด ถึงเวลาสรงน้ำและเสวยเย็นพร้อมกับเทศา ฯ เจ้าเมือง จนราว ๒๑ น. จึงจะทรงพักทรงพระอักษร และเข้าบรรทมราว ๒๒ น.

ถ้าเป็นเวลาเดินป่าโดยกระบวนม้า เสด็จออกแต่เช้ามืด ถ้าทางไกลมากก็ออกแต่มืด ๆ เอาแสงพระจันทร์เป็นแสงสว่าง มีตำรวจภูธรชั้นนายสิบเป็นผู้นำทางคนเดียว ต่อมาก็ถึงหญิงเหลือและข้าพเจ้า บางทีก็มีชายดิศด้วย แล้วถึงเทศา ฯ ข้าราชการและมหาดเล็กทุกคนมีข้าวหลามเหน็บอานม้าไปคนละกระบอกไข่ ไก่ต้มคนละใบกับห่อเกลือพริกไทยใส่ไปในกระเป๋าเสื้อ แรก ๆ ออกเดินท่านคุยกับผู้นำไปเรื่อย ๆ จนราว ๆ ๑๐—๒๐ นาที ท่านตรัสว่า **ต้องให้ม้ามันรู้จักเราเสียก่อนถึงค่อยใช้มัน** แล้วก็หันมาตรัสถามเราว่า **"พร้อมหรือยัง"** พอทูลว่า **"พร้อมแล้ว"** ท่านก็บอกผู้นำว่า **"ไป"** คำเดียว แล้วก็ออกวิ่งกันสนุก วิ่งไปสัก ๑๐ นาทีแล้วก็หยุดเดินเตาะแตะไปใหม่ ท่านว่าถ้าเราเหนื่อยม้ามันก็เหนื่อยเหมือนกัน วิ่ง ๆ หยุด ๆ ไปอย่างนี้จนเที่ยงก็หยุดกินกลางวัน บางทีก็ที่วัดที่หมู่บ้าน ที่ใต้ต้นไม้ เอาผ้าเอากระดาษปูนั่ง ถ้าลมเย็น ๆ กินแล้วหลับไปพักใหญ่กันก็มี แต่เสด็จพ่อท่านไม่เคยหลับเลย อย่างดีก็พิงหลับพระเนตรครู่เดียวแล้วก็ออกสำรวจและคุยกับผู้คน มีพระภิกษุเป็นต้น พอราวบ่าย ๑๔ น. ก็เริ่มเดินทางตอนบ่ายซึ่งโดยมากไม่มีวิ่งเลย

นอกจากทางยังไกลมาก ถึงที่พักแรมก็เกือบ ๆ ค่ำ พอมีเวลาทำกับข้าวเลี้ยงกัน เพราะกองเกวียนเขามักจะมาถึงที่พักแรมก่อน หรือมิฉะนั้นก็หลังเรานิดหน่อย พอกินเย็นพร้อม ๆ กันแล้วก็หลับเป็นตายไปทุกคน วันแรก ๆ ยังมีเสียงคร่างสัก ๒ คืน เพราะพลิกตัวทีก็ปวดไปหมด พอ ๒ วันแล้วก็เคยไปเอง ข้าพเจ้ายังนึกสนุกไม่หายเลย อีกประการหนึ่งที่พักแรม หรือที่เรียกกันว่าพลับพลาป่านั้น เป็นเรือนไม้ไผ่มุงด้วยใบพลวง พื้นเป็นฟาก ไม่มีตะปูเลยสักตัว เพราะเขาใช้ตอกมัด ตามเสาตามฝาเขาเอากระบอกไม้ไผ่ใส่เพิ่นบ้าง กล้วยไม้บ้าง ตกแต่งติดห้อยเป็นระยะ ๆ สวยงาม ส่วนแคร่ไม้ไผ่ใต้ต้นไม้ก็แสนจะร่มเย็นเป็นสุข น่าเสียดายที่เด็กรุ่นใหม่จะไม่ได้เห็นของเช่นนั้นอีกแล้ว เสด็จพ่อกราบทูลให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองโดยไม่มีโปรแกรม และให้ราษฎรถวายฎีกาพ้องร้องได้ตั้งแต่เสนาบดีลงไป ส่วนพระราชหัตถเลขาถึงเทศา ฯ นั้น ท่านก็ขอพระราชทานว่าไม่ต้องผ่านทางพระองค์ท่านก่อน

การเสด็จไปกระทรวงมหาดไทยเป็นประจำวันนั้น ท่านเสด็จขึ้นทางบันไดหลังบ้าง ข้างหน้าบ้าง เพื่อจะทอดพระเนตรให้ทั่วถึง ท่านตรัสว่า — การรักษาความสะอาดและหาคนดีใช้นั้น ต้องทนเหนื่อยเอา แม้เสด็จมาอยู่หอพระสมุดและมิวเซียมแล้ว ก็ยังทรงทำอยู่เช่นนั้น คือ ทรงพระดำเนินเป็นรอบ ๆ ทั่วไป และมักจะหยุดทอดพระเนตรคนทำงานตามโต๊ะ บางทีทรงเห็นคนลายมือดีก็สั่งให้ย้ายไปอยู่ทางขีดเขียน คัดลอก ถ้าคนใดอ่านหนังสือท่านก็หยุดดูว่าอ่านเรื่องอะไร วันหนึ่งกลับมาแล้วท่านตรัสกับเราว่า "**ทั้ง ๆ ดูอยู่เองด้วยไม่ยอมอยู่ในอำนาจการเพ็จทูล ก็ยังถูกหลอก เจ้าคนนั้นมันอ่านหนังสืออยู่หน้าเดียว ๗ — ๘ วันแล้ว คงนึกว่าพ่อไม่สังเกต**" แล้วท่านก็ทรงพระสรวล ครั้งหนึ่งที่กระทรวงมหาดไทย มีห้องเสวยกลางวันอยู่ข้างห้องเสนาบดี เป็นโต๊ะกลมราว ๖—๘ คน และมีบ่อยอยู่ประจำ ๑ คน พวกเราเด็ก ๆ จะออกมาวังกับเสด็จพ่อก็ออกไปนั่งคอยอยู่ในห้องนี้ เพราะบ่อยให้กินขนมบ้างทาเนยโรยน้ำตาล และนั่งดูช้างเผือกอยู่บนขอบหน้าต่างกระทรวง วันหนึ่งพี่ชายข้าพเจ้าซึ่งทำงานอยู่สรรพากรกับมิสเตอร์ไจล์ เพราะเพิ่งกลับมาจากยุโรป ซื้อจานข้าวแกงเข้าไปนั่งกินที่โต๊ะในห้องนั้น เผอิญเสด็จพ่อจะเสวยน้ำท่านก็เปิดประตูเข้าไปเรียกบ่อย พอเจอะพี่ชายข้าพเจ้าเข้าเท่านั้นพระพักตร์บึ้งไปทันที ตรัสถามว่า "**เจ้าชาย พวกเธอเขากินกันที่ไหน**"

พี่ชายข้าพเจ้าทูลว่า "**ข้างล่าง**"

ท่านตรัสว่า "**เธอก็ลงไปกินกับเขา ที่นี่ห้องเสนาบดี ไม่มีพ่อลูก**" ข้าพเจ้ามองดูพี่แล้วสงสาร เพราะลุกขึ้นถือจานข้าวนั้นออกไปทันที ทั้ง ๆ ที่กำลังกินอยู่อย่างหิวโหย แต่ถ้าเวลาไรเราเห็นพระพักตร์ท่านตึงเช่นนั้นแล้ว พวกเราจะไม่มีใครดื้อสู้หรือเถียงเลย เพราะรู้ว่าท่านเอาจริง เช่นเดียวกับตำรวจภูธรคนหนึ่งเขาจะไปจับผู้ร้าย อธิบายว่าจะต้องให้ได้ตัวเพราะกลัวในกรมเสนาบดีท่าน ข้าพเจ้าเถียงเขาว่า "**กลัวทำไม เสด็จพ่อไม่เห็นน่ากลัวเลย**" เขาร้องว่า "**อ้าว ฝ่าบาทไม่รู้จักเสด็จพ่อท่านเป็นคนจริงนะซี เราถึงกลัว**" แต่สำหรับข้าราชการอื่น ๆ ตั้งแต่เทศา ฯ เจ้าเมือง ฯ ลงมา ไม่เห็นมีใครกลัว ข้าพเจ้ารู้สึกว่าทั้งข้าราชการและเสนาบดีดูจะรักกันมากกว่ากลัวกัน ท่านตรัสสั่งให้ข้าพเจ้าเรียกท่านผู้ใหญ่ว่า คุณตา คุณลุง คุณอา คุณพี่ จนเรานึกว่าเป็นญาติกันจริง ๆ เจ้านายต่างเมืองก็ให้เรียกเจ้าลุง เจ้าอา เจ้าพี่ อยู่เสมอ ข้าพเจ้าเคยทูลถามว่า "เด็จพ่อเอาลูกเล็ก ๆ ไปตรวจราชการด้วยทำไม ดูยุ่มย่ามจริง ๆ" ท่านตรัสว่า "อ้าวเธอช่วยพ่อทำราชการยังไม่รู้ตัว ไปถึงไหนคนก็มาหา มาดีก็มี มาฟ้องร้องกันก็มี ถ้ารายไหนจะเจอะกันไม่ได้ พ่อก็บอกให้เขาไปเล่นกับลูกฉันก่อน ให้เขาพูดกันคนละที เราก็รู้เรื่องจริง" ท่านตรัสเสมอว่า "อย่ามีพวก เพราะถ้ามีพวกเรา จะต้องมีพวกเขาเกิดขึ้น และมากกว่าเสมอด้วย" ครั้งหนึ่งเทศา ฯ คนหนึ่งมาทูลลาจะไปรับตำแหน่งใหม่ ท่านตรัสบอกว่า "เจ้าคุณ อำนาจอยู่ที่ราษฎรเชื่อถือ ไม่ใช่อยู่ที่พระแสงราชสัตรา จะไปอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าเจ้าคุณทำให้ราษฎรเชื่อถือด้วยความศรัทธาแล้ว ไม่มีใครถอดเจ้าคุณได้แม้ในหลวง เพราะท่านก็ทรงปรารถนาให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกัน" อีกข้อหนึ่งท่านตรัสว่า อำเภอดีเป็นเจ้าเมืองได้ทุกคน แต่เจ้าเมืองดีเป็นเทศา ฯ ไม่ได้ทุกคน ด้วยทรงอธิบายว่า เพราะเทศา ฯ ต้องใช้ความคิดให้กว้างขวางด้วย มีเจ้าเมืองเก่า ๆ บางคนท่านตรัสบอกตรง ๆ ว่า เจ้าคุณอย่าเป็นเทศา ฯ เลยนะ เพราะเหตุการณ์มันเปลี่ยนแปลงไปมาก ฉันรู้ว่าเจ้าคุณทำไม่ได้ถ้าส่งเข้าไปทั้งรู้ก็แปลว่าส่งเข้าไปให้เสียชื่อ เท่ากับฉันฆ่าเจ้าคุณเปล่า ๆ เอาบำนาญเป็นสุขเมื่อแก่ดีกว่า" เจ้าคุณพวกนั้นหลายคนก็มิได้โกรธเคือง กลับตามมาทำงานให้หอพระสมุดเปล่า ๆ อีกด้วย เสด็จพ่อไม่ทรงกริ้วใครต่อหน้าคน ถ้าใครผิดก็เรียกเข้าห้องเสนาบดีพูดชี้แจงขอกันตรง ๆ เพราะ

พี่ชายข้าพเจ้าทูลว่า "**ข้างล่าง**"

ท่านตรัสว่า "**เธอก็ลงไปกินกับเขา ที่นี่ห้องเสนาบดี ไม่มีพ่อลูก**" ข้าพเจ้ามองดูพี่แล้วสงสาร เพราะลุกขึ้นถือจานข้าวนั้นออกไปทันที ทั้ง ๆ ที่กำลังกินอยู่อย่างหิวโหย แต่ถ้าเวลาไรเราเห็นพระพักตร์ท่านตึงเช่นนั้นแล้ว พวกเราจะไม่มีใครดื้อสู้หรือเถียงเลย เพราะรู้ว่าท่านเอาจริง เช่นเดียวกับตำรวจภูธรคนหนึ่งเขาจะไปจับผู้ร้าย อธิบายว่าจะต้องให้ได้ตัวเพราะกลัวในกรมเสนาบดีท่าน ข้าพเจ้าเถียงเขาว่า "**กลัวทำไม เสด็จพ่อไม่เห็นน่ากลัวเลย**" เขาร้องว่า "**อ้าว ฝ่าบาทไม่รู้จักเสด็จพ่อท่านเป็นคนจริงนะซี เราถึงกลัว**" แต่สำหรับข้าราชการอื่น ๆ ตั้งแต่เทศา ฯ เจ้าเมือง ฯ ลงมา ไม่เห็นมีใครกลัว ข้าพเจ้ารู้สึกว่าทั้งข้าราชการและเสนาบดีดูจะรักกันมากกว่ากลัวกัน ท่านตรัสสั่งให้ข้าพเจ้าเรียกท่านผู้ใหญ่ว่า คุณตา คุณลุง คุณอา คุณพี่ จนเรานึกว่าเป็นญาติกันจริง ๆ เจ้านายต่างเมืองก็ให้เรียกเจ้าลุง เจ้าอา เจ้าพี่ อยู่เสมอ ข้าพเจ้าเคยทูลถามว่า "เด็จพ่อเอาลูกเล็ก ๆ ไปตรวจราชการด้วยทำไม ดูยุ่มย่ามจริง ๆ" ท่านตรัสว่า "อ้าวเธอช่วยพ่อทำราชการยังไม่รู้ตัว ไปถึงไหนคนก็มาหา มาดีก็มี มาฟ้องร้องกันก็มี ถ้ารายไหนจะเจอะกันไม่ได้ พ่อก็บอกให้เขาไปเล่นกับลูกฉันก่อน ให้เขาพูดกันคนละที เราก็รู้เรื่องจริง" ท่านตรัสเสมอว่า "อย่ามีพวก เพราะถ้ามีพวกเรา จะต้องมีพวกเขาเกิดขึ้น และมากกว่าเสมอด้วย" ครั้งหนึ่งเทศา ฯ คนหนึ่งมาทูลลาจะไปรับตำแหน่งใหม่ ท่านตรัสบอกว่า "เจ้าคุณ อำนาจอยู่ที่ราษฎรเชื่อถือ ไม่ใช่อยู่ที่พระแสงราชสัตรา จะไปอยู่ที่ไหนก็ตาม ถ้าเจ้าคุณทำให้ราษฎรเชื่อถือด้วยความศรัทธาแล้ว ไม่มีใครถอดเจ้าคุณได้แม้ในหลวง เพราะท่านก็ทรงปรารถนาให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกัน" อีกข้อหนึ่งท่านตรัสว่า อำเภอดีเป็นเจ้าเมืองได้ทุกคน แต่เจ้าเมืองดีเป็นเทศา ฯ ไม่ได้ทุกคน ด้วยทรงอธิบายว่า เพราะเทศา ฯ ต้องใช้ความคิดให้กว้างขวางด้วย มีเจ้าเมืองเก่า ๆ บางคนท่านตรัสบอกตรง ๆ ว่า เจ้าคุณอย่าเป็นเทศา ฯ เลยนะ เพราะเหตุการณ์มันเปลี่ยนแปลงไปมาก ฉันรู้ว่าเจ้าคุณทำไม่ได้ถ้าส่งเข้าไปทั้งรู้ก็แปลว่าส่งเข้าไปให้เสียชื่อ เท่ากับฉันฆ่าเจ้าคุณเปล่า ๆ เอาบำนาญเป็นสุขเมื่อแก่ดีกว่า" เจ้าคุณพวกนั้นหลายคนก็มิได้โกรธเคือง กลับตามมาทำงานให้หอพระสมุดเปล่า ๆ อีกด้วย เสด็จพ่อไม่ทรงกริ้วใครต่อหน้าคน ถ้าใครผิดก็เรียกเข้าห้องเสนาบดีพูดชี้แจงขอกันตรง ๆ เพราะ

ท่านตรัสว่า ความผิดกับความชั่วไม่เหมือนกัน ถ้าผิดต้องให้โอกาส แต่ถ้าชั่วจนช่วยไม่ได้แล้วต้องตัดไปเลย เรื่องศัตรูเหมือนกันถ้าเราหนีพ้นก็หนีให้สุดไกล แต่ถ้าหนีไม่พ้นจงเข้าใกล้จนรู้เสมอว่า เขาทำอะไรและเราทำอะไร ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินคำหยาบจากเด็จพ่อเลยตั้งแต่เกิดมา ถ้ากริ้วใครผิดไปท่านก็กลับไปขอโทษแม้พวกมหาดเล็ก

เสด็จพ่อทรงมีความจำแม่นอย่างประหลาด แม้ในเวลาทรงพระชราแล้ว ถ้าเราอ่านข่าวเรื่องพบของโบราณที่อำเภออะไรในหนังสือพิมพ์ ยังไม่ทันออกชื่อเมือง ท่านจะทรงบอกต่อได้ทันทีว่า อำเภอนั้นอยู่ต่ออำเภอนั้น เวลาไปทางเรือก็จะตรัสบอกได้ทุกแห่งว่าตรงไหนมีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับในทางพงศาวดารหรือเรื่องนิทานอะไร เพียงแลเห็นเขาเป็นเงา ๆ เท่านั้น ท่านจะทรงบอกได้ทันทีว่าเขาอะไร อยู่ที่ไหน เข้าใจว่าแผนที่สยามอยู่ในพระเนตรท่านตลอดเวลา ถ้าไปทางเรือในแม่น้ำ ถึงคลองบางแมว เมืองอ่างทอง ท่านจะทรงชี้ให้ดูทุกทีว่า "ตรงนี้เถรขวาดกระโดดลงน้ำเป็นจระเข้" ตรัสว่า เสภาขุนช้างขุนแผนนั้นแผนที่ดีนัก ได้เคยให้สำรวจท้องที่เป็นถูกทุกหมู่บ้านและอำเภอ ด้วยเหตุนี้อย่างหนึ่งที่ทรงเห็นว่า ไม่ควรจะเปลี่ยนชื่อท้องที่ เพราะทำให้เสียความรู้ในทางพงศาวดารว่าแห่งหนตำบลใดแน่ ถ้าเป็นเสด็จทางเรือทะเล คือ เรือไฟชื่อนครศรีธรรมราช ไปตรวจทางปักษ์ใต้ก็ลงเรือนั้นไปจากกรุงเทพ ฯ แล้วจอดขึ้นเรือเล็กไปตามสถานที่ต่าง ๆ ได้เดินทางบกโดยกระบวนช้าง ครั้งหนึ่งเมื่อเสด็จไปกรุยทางรถไฟสายใต้ ในฐานะเป็นเจ้าของท้องที่ ต้องตื่นแต่มืดพอตี ๕ ก็ออกเดินกระบวนช้างเป็นแถว ข้าพเจ้ายังเล็กมีพี่เลี้ยงแม่นมไปด้วยคนละช้าง วันแรก ๆ เมาช้างร้องไห้ไปตลอดทาง หรือจะเป็นเพราะกลัวช้างด้วยก็ได้ รู้สึกว่ากลัวตั้งแต่ขึ้นเกยไปแล้ว เพราะจะต้องเหยียบตรงคอมันโดดเข้าไปในกูบซึ่งพี่เลี้ยงเขาขึ้นไปคอยรับอยู่ก่อน เดินทางไปจนถึงเที่ยงก็ได้หยุดพักกินกลางวัน พอบ่าย ๑๔ น. ก็ออกเดินใหม่ ถึงบ่าย ๑๗ น. จึงจะถึงที่พัก เมื่อต้องขี่ช้างแต่ ๕ น. เช้า จนถึง ๕ น. เย็นทุกวันเข้าก็เลยหายเมาไปเอง แต่มีเจ้าคุณรัษฎา ฯ ชิมบีที่ท่านคอยเลี้ยง พอหยุดพักกลางวันเป็นแอบมากวักมือเรียกให้ไปกินทุเรียนกับท่าน เพราะเด็จพ่อท่านทรงเกลียด พอเห็นก็ไล่ทุกทีว่า "ไป ๆ ไปกินให้พ้น" เราเด็ก ๆ ชอบ ยังจำท่าทางเจ้าคุณรัษฎา ฯ ท่านนั่งขัดสมาธิจิ้มทุเรียนใส่ปากทีละเม็ดได้ดี อีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องดินฟ้าอากาศ เสด็จพ่อท่าน

ทรงกะไม่ผิดเลยว่า ระดูนั้นจะต้องไปทางไหน การตรงเวลาอย่างหนึ่งท่านทรงถือมาก ว่าผู้ใดไม่ถือเวลาเป็นสำคัญ ผู้นั้นเป็นคนไม่มีหลัก เชื่อถือไม่ได้ เพราะโลเล เวลาของท่านต้องเป๊ะทุกที เช่นจะไปรถไฟพอขึ้นรถ ๆ ก็ออกพอดี ในเวลาเสด็จไปยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๗๓ พอถึงโฮเต็ลวันแรกท่านก็ตรัสบอกพวกตามเสด็จทุกคนรวมทั้งเราด้วยว่า "ฉันกินกลางวันบ่ายโมง (๑๓ น.) กินเย็น ๒ ทุ่ม (๒๐ น.)" แล้วไม่ตรัสซ้ำอีก พออีก ๑๐ นาทีจะถึงเวลา ท่านเป็นลงไปห้องรับแขกแล้วทอดพระเนตรรูปบ้าง หนังสือนำเที่ยวและของขายบ้าง พอถึงบ่ายโมงเป็นเสด็จเข้าประทับโต๊ะแม้จะเป็นพระองค์เดียว บ๋อยประจำโต๊ะก็เริ่มเสิฟอาหาร ฉะนั้นถ้าใครเข้าไปทีหลังก็ได้กินอาหารน้อยสิ่งเพราะผ่านไปเสียแล้ว

อย่างไรก็ตาม เสด็จพ่อได้ทรงทำงานที่สำคัญที่สุดในพระชนม์ชีพของพระองค์ท่าน คือ จัดการปกครองแบบใหม่อยู่ถึง ๒๓ ปี ทรงตั้งมณฑล ๑๘ มณฑล จังหวัด ๗๑ จังหวัด โดยไม่มีลูกของพระองค์ท่านเป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองเลยสักคนเดียว การเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านกำนันก็ตั้งแบบไว้เพื่อฝึกหัดจะให้เป็นประชาธิปไตย เมื่อเลือกกันได้แล้ว ก็ตรัสสั่งไปยังเจ้าเมือง นายอำเภอว่าให้เรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านมาประชุมด้วยทุกครั้ง และให้ไต่ถามแกว่าจะต้องการสะพาน ถนนตรงไหน ๆ และมีอะไรอีกบ้างที่จะต้องการ คำตอบโดยมากก็มีแต่ว่า ขอรับ แล้วแต่ใต้เท้าจะเห็นควร เท่านั้น ประชาธิปไตยจึงคงเป็นไปได้เพียงเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้านได้เองตลอดมา ส่วนการตำรวจภูธรนั้นโปรดให้พระยาวาสุเทพ (ครูเชาว์ ชาวเดนมาร์ก) เป็นผู้บังคับการ เจ้าคุณผู้นี้ตรวจงานโดยไม่มีกำหนด บางทีเวลา ๒๔ น. ก็ขอติดรถไฟสินค้าไป และหยุดตามสถานีตำรวจต่าง ๆ และค้างคืนที่นั่น งานตำรวจภูธรจึงเรียบร้อยและเรียวเหมือนกันทุกแห่ง จนในหลวงตรัสว่า "ฉันเบื่อโรงตำรวจของกรมดำรง ฯ" เพราะเหมือน ๆ กันทุกแห่ง ส่วนการสืบเสาะค้นคว้าในทางพงศาวดารและโบราณคดี เป็นผลพลอยได้จากการมหาดไทย เพราะเผอิญให้ท่านทรงโปรดในทางนั้นอยู่ด้วย เราจึงได้ความรู้กันอย่างสนุกสนาน และยอมรับ ว่าท่านเป็นพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์แต่อย่างเดียว บางคนก็ยังมีข้อกังขาว่า สมเด็จกรมพระยา ฯ ท่านรู้ได้อย่างไร ข้าพเจ้าจึงบอกไว้เสียในที่นี้ด้วยว่า เสด็จพ่อทรงเรียนโบราณคดีจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์ พระราชโอรสรัชกาลที่ ๒ ทั้ง ๒ พระองค์นี้ท่านทรงเรียนมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๆ ประสูติในรัชกาล

ที่ ๑ ๆ ทรงมีชันษาถึง ๓๐ ปีเศษแล้ว เมื่อกรุงเก่าแตก ฉะนั้นจึงไม่ได้รู้ด้วยการเล่าลือหรือฝันขึ้นเองเลย อีกประการหนึ่งคนแต่ก่อนความจำท่านแม่นยำ และท่านมักจะเล่ากันต่อ ๆ มาให้ลูกหลานฟัง เช่นตัวข้าพเจ้าเองก็ได้รู้เรื่องต่าง ๆ จากผู้หลักผู้ใหญ่มาเป็นชั้น ๆ และเกิดในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังจำเหตุการณ์และพบผู้รู้เห็นในรัชกาลนั้นมาตลอดจึงจำได้ ไม่ลืมเลือน ผลของการเหนื่อยยากของเสด็จพ่อที่ได้รับเป็นส่วนพระองค์ นอกจากได้รับพระราชทานที่วังถนนหลานหลวงเป็นรางวัลในการจัดตั้งมณฑลได้สำเร็จแล้ว ก็คือได้พระนามว่าเป็นบิดาประวัติศาสตร์

เสด็จพ่อประชวรต้องทรงพักราชการใน พ.ศ. ๒๔๕๗ แล้วหมอถวายความเห็นว่าทำงานหนักไม่ได้ต่อไป จึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๘.

ตอนทรงว่าการหอพระสมุด

สำหรับพระนคร

โปรดเกล้า ฯ ให้ทรงเป็นเสนาบดีที่ปรึกษาด้วยรับเงินเดือนเต็ม คือ ๓,๒๐๐ บาท และมีพระราชดำรัสในวันถวายตราตำแหน่งคืนว่า "กรมพระดำรงอย่าทิ้งหอพระสมุดนะ" เสด็จพ่อทรงรับพระราชโองการว่าไม่ทิ้ง แล้วก็ทรงตั้งต้นเรื่องหอพระสมุด เริ่มแต่ทรงพระ-อักษรที่มีอยู่ในหอเรื่อยไป จนทรงทราบตามสำนวนโวหารได้ว่าเป็นหนังสือชนิดใด แล้วประกาศรับซื้อหนังสือเก่าว่าจะให้ราคาตามค่าของหนังสือนั้น ๆ อีกประการหนึ่งท่านทรงใช้ข้าราชการเก่า ๆ ที่ติดตามมาทำงานในหอพระสมุดโดยมีแต่เบี้ยบำนาญบ้าง เสมียนพนักงานบ้าง ให้ช่วยสืบเสาะหาหนังสือเก่ามารวบรวม ถึงวันเสาร์วันอาทิตย์ก็เสด็จไปเที่ยวตามลำน้ำ จัดอาหารกลางวันไปในเรือยนต์ ถ้าวัดอยู่ในคลองเล็กก็ลงเรือจ้างเข้าไปจนถึงวัด แล้วขึ้นไปคุยกับท่านสมภารขอชมของเก่า ๆ ที่ท่านมี บางองค์ท่านก็ให้ดู แต่บางองค์ท่านก็ปิดโดยนิ่งเฉยเสีย ถ้านักสืบของเรารู้ ท่านก็เจาะจงขอดู ในเวลานั้นหอพระสมุดมีตู้ทองลายรดน้ำอยู่ ๔—๕ ใบ ท่านทรงพบมีอยู่ตามวัดงาม ๆ ท่านจึงทรงอธิบายแก่ท่านพระเจ้าของว่า "ถ้าทิ้งไว้อย่างนี้ก็ไม่มีใครรู้ว่าท่านมีของดี ๆ ถ้าท่านให้ผมยืมไปตั้งไว้ยังหอพระสมุดในชื่อของท่าน ใครมาเห็นก็จะรู้จักท่านและรู้จักวัดไปพร้อมกัน ถ้าท่านคิดถึงก็ไปดูที่หอพระสมุดได้เสมอ" ท่านสมภารก็ถวายมาทั้ง ๆ ที่จริงท่านก็ไม่ค่อยจะเห็นด้วยนัก เมื่อมาถึงหอแล้วท่านก็ให้ตั้งไว้กลางห้องเขียนป้ายติดไว้ว่าเป็นของใครอยู่ที่ไหน ครั้นได้มา ๒—๓ ใบแล้วท่านก็ทรงจัดการเชิญพระสงฆ์ให้มาชมหอพระสมุด โดยส่งคนไปนิมนต์พระในเวลาที่มาถวายพุ่มเข้าพรรษาที่วัดพระแก้วเสร็จแล้วก็เลยมาหอพระสมุด ท่านทรงคอยรับและอธิบายเอง และทูลขอเจ้านายฝ่ายในให้ทรงจัดหมากพลู บุหรี่ น้ำร้อน น้ำเย็นมาเลี้ยงพระในวันนั้น ทรงพิมพ์หนังสือเล่มเล็ก ๆ แจกเป็นที่ระลึก ทรงทำอยู่ ๒ วันติด ๆ กันเพียงบีเดียว พระที่ดูแล้วเกิดศรัทธาส่งตู้ทองมาให้หอสมุดเรื่อย ๆ จนมีใส่หนังสือได้เต็มหอวชิรญาณดังที่เราเห็นอยู่ทุกวันนี้ ด้วยได้มาโดยมิได้เสียสตางค์เลย

เมื่อมีตู้หนังสือดี ๆ แล้ว ปัญหาการพิมพ์หนังสือก็เกิดขึ้นเพราะทุนของหอพระสมุดนั้นเรียกได้ว่าไม่มีเลย และความสำคัญของหอพระสมุดก็ไม่มีใครเอาใจใส่ นอกจากผู้รักหนังสือซึ่งมีอยู่ในเวลานั้นราว ๆ ๒๐—๓๐ คน เสด็จพ่อจึงทรงคิดทูลเจ้านายพี่น้องและขุนนางผู้ใหญ่ ให้ทรงพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทานในงานต่าง ๆ ที่จะทำกัน เช่นงานพระศพหรืองานวันประสูติเป็นต้น เสด็จพ่อจะทรงรับจัดพิมพ์ถวายเสร็จ ขอแต่ให้ประทานแก่หอ ๒๐ % เล่มเท่านั้น การพิมพ์หนังสือเป็นของแจกในงานจึงเริ่มต้นขึ้นด้วยประการฉะนี้ ส่วนหนังสือร้อยละ ๒๐ เล่มที่หอได้นั้น ก็ทรงเปิดห้องขายหนังสือขึ้นจำหน่ายด้วยราคาย่อมเยา เพื่อให้นักเรียนซื้อได้ ยังคงมีอยู่จนบัดนี้อยู่ที่เหรัญญิกถึง ๓๐,๐๐๐ บาท การรับคนทำงานนั้นทรงถือหลักว่าต้องมีงานที่ทำแล้วให้กรรมการดูว่าจะรับหรือไม่ เมื่อเสด็จอยู่มหาดไทยมีคนมาถวายตัวเสมอ ท่านทรงรับไว้ฝึกหัดเอง จนเห็นว่ามีความสามารถทำงานได้จึงส่งออกไปทดลองตามหัวเมืองแล้วขึ้นมาตามลำดับชั้น ครั้นเสด็จออกจากมหาดไทยแล้วก็ยังมีคนมาถวายตัวขอทำงานด้วย ท่านตรัสตอบว่าไร "เวลานี้แก่เสียแล้วให้ดีอะไรใครไม่ได้ไปหาที่พึ่งเอาใหม่เถิด แต่จะแนะนำให้ว่าอย่าไปดูภายนอกของเขา จงดูที่หัวใจว่าเขามีนรกสวรรค์อยู่ในใจพอที่จะเป็นที่พึ่งของเราได้หรือไม่" ถ้ากับคนที่ทำงานอยู่แล้ว ท่านตรัสว่า "ไม่ต้องประจบฉันดอก ประจบงานเขามาก ๆ ก็ดีไปเอง" การเสด็จตรวจโบราณสถานนั้นมีเสมอใกล้บ้างไกลบ้าง อย่างน้อย ๆ ก็เสด็จกรุงเก่าและประทับอยู่ในพระราชวังโบราณกับเจ้าคุณโบราณราชธานินทร์สมุหเทศาภิบาลอยู่ได้ตั้ง ๒—๓ ชั่วโมง ถ้าเป็นเมืองไกลทรงสั่งเจ้าเมือง นายอำเภอไว้ ให้บอกพวก นายพรานเดินป่าว่าถ้าผู้ใดพบสถานโบราณวัตถุที่ใดให้มารายงานจะได้รับรางวัลตามค่าของสถานที่นั้น ๆ บางครั้งกำลังวิ่งม้าไปในป่า ถ้าเจอะแผ่นหินเป็นรอยเกลี้ยงเกลาต้องหยุดม้าลงแงะงัดขึ้นดูว่ามีตัวอักษรหรือไม่ เราได้พบศิลาจารึกหลายแผ่น ถ้าพบแล้วต้องยกขึ้นล้างถูด้วยแปรง จนดินที่อุดอยู่ในรอยต่าง ๆ นั้นออกหมดแล้วเอากระดาษว่าวปะลงไป บนรอยจารึกเอาน้ำตบกระดาษแรง ๆ แล้วซ้อนกระดาษลงไปราว ๓ แผ่น พอรอยเด่นขึ้นมาแล้วก็ทิ้งตากแดดไว้ให้แห้ง แห้งสนิทแล้วเอาหมึกเจ๊กทาบนหน้ากระดาษเบา ๆ ให้ทั่วแผ่น พอหมึกแห้งก็กะเทาะเอากระดาษออกจากหิน พื้นก็เป็นสีดำและตัวอักษร เป็นสีขาว เพราะกระดาษลงไปอยู่ในรอยจารึกไม่ถูกหมึก สิ่งแรกที่ตรัสถามโปรเฟสเซอร์ เซเดส์ ก็คือหลักศิลานั้น ๆ อายุเท่าไร ภาษาอะไร เรื่องอะไร เพราะ

โปรเฟสเซอร์ผู้นี้ แกอ่านภาษาขอม มอญ บาลี สันสกฤต ไทยได้ดี ถ้าไม่เป็นเรื่องที่จะต้องค้นต่อก็ม้วนใส่กลักสังกะสีเอากลับมาแปลในกรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าเคยช่วยเขาล้างเช็ดหลักศิลามาหลายอัน เวลาไปเห็นอยู่ในพิพิธภัณฑ์จึงรู้สึกรักและคุ้นเคยกันมานาน บางคราวพอยกหินขึ้นจากดิน งูสามเหลี่ยม สี่เหลี่ยมก็วิ่งปรูดปราดออกมา ทำเอาเรากระโดดกันไปพักหนึ่ง หมอบอกข้าพเจ้าว่า "ฝ่าบาทหัดฉีดยาเสียหน่อยไม่ดีรึ" ข้าพเจ้าตอบว่า "เอ ฉันท่ามันจะแทงเนื้อใครไม่ลงเอา หมอเอายาไปด้วยดีกว่า" ก็เป็นอันตกลงกัน

หอพระสมุดในสมัยเสด็จพ่อทรงเป็นสภานายกนั้น มีหนังสือใหม่ ๆ ออกพิมพ์เสมอ เพราะไม่มีใครได้อยู่เปล่า ๆ ทุกคนต้องค้นต้องทำอย่างหนึ่งอย่างใดอยู่เสมอ และมีผู้เชี่ยวชาญอยู่ถึง ๓ คน คือ โปรเฟสเซอร์ จอช เซเดส์ ค้นคว้าในทางตะวันตกประเทศ พระเจนจีนอักษร (สุดใจ) ค้นทางเมืองจีน มหาฉ่ำ ค้นทางเมืองเขมร ในเรื่องที่เกี่ยวแก่เมืองไทย ทรงบอกไปยังหอสมุดต่าง ๆ ในโลกว่าถ้าใครพบเรื่องเกี่ยวกับไทยแล้วขอให้คัดส่งมาให้ หอพระสมุดจะยินดีสมนาคุณตามสมควร ด้วยเหตุฉะนี้จึงพบเรื่องใหม่ ๆ อยู่เสมอ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ เสด็จพ่อได้ทรงพระดำริทดลองจัดตั้งสมาคมวรรณคดีขึ้น โดยทรงเชิญผู้ที่มีงานทำให้เกิดประโยชน์แล้วมาเป็นกรรมการ มีนักปราชญ์ราชบัณฑิตย์ของเรา และเชิญคนนอก มีหลวงพ่อฮีแลร์ ของ ร.ร. อัสสัมชัญ และท่านอาจารย์พิจิตจิราภา เทวกุล เป็นต้น ฯ มาประชุมไต่ถามกัน และกัน ตามปรารถนา เช่น หลวงพ่อฮีแลร์ ท่านบอกว่า "ขนมปังนั้นมาจากคำว่า แปง Pain ของฝรั่งเศสเป็นต้น ข้าพเจ้าก็พลอยได้พึ่งหนังสือศาสนคุณ ที่ได้รับพระราชทานรางวัล เข้าไปเป็นกรรมการด้วย แต่ท่านตรัสบอกไว้ว่าตอนนี้เป็นขั้นทดลอง "ถ้าตั้งติดได้ เช่น French Academy ของเมืองปารีสแล้ว จะมีกรรมการจริง ๆ เพียง ๕๐ คน และจะต้องคัดเอาพระภิกษุกับผู้หญิงออกเป็นกรรมการพิเศษ ถ้าทำได้อย่างนี้คำว่าราชบัณฑิตยสภาก็จะอยู่ตลอดไป แม้พ่อจะตายแล้วงานก็ไม่สูญไปด้วย" เผอิญยังไม่ทันได้ตั้งเป็นทางการ เพียงออกหนังสือรายปักษ์ได้ ๘ เล่ม ก็มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ราชบัณฑิตยสภาก็พลอยสูญไปโดยปริยาย ยังมีของอีก ๒ สิ่งที่เสด็จพ่อทรงค้างไว้ คือ ๑. หอรูป Picture Gallery ๒. หอจดหมายเหตุ National Archive

๑. หอรูปได้ทรงจัดไว้เป็นแผนก ๆ คือ รูปคน รูปสถานที่ รูปเหตุการณ์ และให้ไปขอร้านถ่ายรูปมาอย่างละ ๒ แผ่น ส่วนทางกระจกถ่ายรูปของหลวงในรัชกาลที่ ๕ และ ๖

รวมทั้ง ของพระองค์ ท่านเองก็เอาไปรวมไว้ ในแผนก ห้องรูปนี้ ทั้งหมด ครั้นยุบร้านถ่ายรูปหลวงฉายาลักษณ์ท่านก็ให้ ไปขอรับกระจกทั้งหมดมาไว้แห่งเดียวกัน ในเวลานี้ก็ยังอยู่ในพิพิธภัณฑ์ และได้พิมพ์จำหน่ายไปเรื่อย ๆ ท่านได้ตรัสกับข้าพเจ้าว่า "นี่พ่อตั้งหอรูปไว้ให้นะ แต่อายุพ่อไม่สำเร็จต้องช่วยกันทำต่อไป" ข้าพเจ้าได้ร้องเรียนต่อท่านผู้เป็นใหญ่หลายครั้ง เผอิญท่านไม่เห็นความสำคัญของหอรูป การณ์จึงคงมีอยู่เท่าที่เป็นอยู่นี้ เมื่อเสด็จพ่อสิ้นพระชนม์ไปใหม่ ๆ เจ้าคุณอนุมานราชธน ได้มาวานให้ ข้าพเจ้าและหญิงเหลือไปช่วยดูกระจกรูปที่หอรูปมีอยู่ เพื่อจะจดลงไว้ว่าเป็นรูปใคร และรูปอะไร เพราะถ้าหมดคนรู้จักแล้ว แม้พิมพ์ออกมาก็จะเป็นเพียงกระดาษเปล่าไม่มีค่าอะไรได้แต่เดา ข้าพเจ้าไปดูแล้วเห็นมีมากมายและขาวเป็นดำทำให้ วิงเวียน จึงขอให้พิมพ์ลงในกระดาษเสียก่อนแล้วจะจดชื่อลงไว้ข้างหลัง และทำบัญชีให้หยิบง่าย แต่ทำไปได้เพียง ๔๐ รูปก็หมดทุนซื้อกระดาษ จึงต้องหยุดทำแต่นั้นมา รู้สึกว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่น่าเสียดายนัก เพราะถ้าเรามีหอรูปดี ๆ แล้วจะเป็นประโยชน์ในทางทัศนศึกษาได้เป็นอย่างดี

๒. เรื่องหอจดหมายเหตุ ท่านตรัสว่า "เราหาหนังสือหลักฐาน ทางราชการ ในสมัยก่อน ๆ ลำบากอยู่แล้ว ฉะนั้นถ้าเริ่มต้นเสียแต่บัดนี้ในเวลาอีก ๑๐๐--๒๐๐ ปี เด็ก ๆ จะแต่งหนังสือ เรื่องอะไร ก็จะหา หลักฐาน ได้จาก หอนี้ ไม่ต้องลำบาก เหมือนคน ชั้นพ่อ" ข้าพเจ้าทูล ถามว่า "จะเอาหนังสือ มาจากไหน" ท่านตอบว่า "สั่งไปตาม กระทรวงว่าหนังสืออะไรที่พ้น ๒๕ ปีแล้วให้ส่งเข้าหอนี้ เราจ้างเด็กผู้หญิง (เพราะรายจ่ายต่ำด้วยไม่ใช่หัวหน้าครอบครัว) ด้วยเงินเดือนน้อยมาเป็นผู้เลือกปี เลือกเรื่อง เข้าแฟ้มเรื่อยไป ในไม่ช้าเราก็จะได้เรื่องติดต่อกันมาเป็นหลักฐาน แต่เรื่องก็เป็นเช่นเดียวกับหอรูป คือยังไม่มีใครเห็นความสำคัญ หนังสือเก่าที่มีอยู่ก็อยู่ไปเรื่อย ๆ รอวันให้ปลวกฉลองพระเดชพระคุณชาติต่อไป

ถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานวังหน้าให้เป็นพิพิธภัณฑ์ และโปรดให้เสด็จพ่อทรงจัด วันที่ไปรับสถานที่ จากทหารซึ่งอยู่ในตอนหลังพระที่นั่งนั้น ในบางห้องที่ ปิดไม่ได้ ใช้ เต็มไปด้วยขี้ค้างคาว กลิ้นตลบอบอวลไปหมด ทางระเบียงพระที่นั่ง ก็หักพังหลังคาห้อยเป็นแห่ง ๆ เสด็จพ่อ ทรงพระดำเนิน ตรวจทั่วแล้วตรัสว่า "จะไปขอเงินคลังก็ไม่ได้ เหราะเขาจะต้องตอบว่าให้รอ เพราะ ราชการด่วนยังมี

แต่อายุพ่อมันไม่รอด้วย ต้องคิดหาสตางค์เอาเอง" ต่อมาวันหนึ่งท่านตรัสว่า "ลูกพูน พรุ่งนี้ทำน้ำชาไปมิวเซียมให้พ่อ ๒๐ คน พ่อจะเลี้ยงเพื่อน ๆ แล้วเธอไปรินน้ำชา" ถึงเวลาข้าพเจ้าก็ไปจัดโต๊ะที่สนามด้านเหนือของพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เพราะแดดร่มตรงนั้น สักครู่ก็มีพวกพ่อค้าทั้งฝรั่ง แขก จีน เดินเข้ามาเป็นแถว ท่านก็ทรงเชิญไปนั่งโต๊ะกินน้ำชาจนอิ่มแล้ว ก็ตรัสกับเขาว่า "ในหลวงประทานที่วังหน้านี้ให้ฉันจัดเป็นพิพิธภัณฑ์ของชาติ จะไปขอเงินคลังเขาก็คงไม่ให้ ฉันก็แก่ลงทุกทีกลัวจะไม่ได้ทำ จึงคิดว่าจะทำยังไงดี แล้วก็นึกถึงพวกท่านว่าท่านอยู่ในเมืองไทยมาช้านาน คงจะยินดีที่จะช่วยที่จะเห็นความเจริญของเมืองไทย จึงได้เชิญมาช่วยกันดูสถานที่ในวันนี้ ว่าเราจะต้องซ่อมแซมอะไร อย่างไรบ้าง และขอให้ช่วยเท่าที่ท่านจะช่วยได้เถิด" ทุกคนอมยิ้ม แต่มิสเตอร์ แมลคัม Malcom นายห้างบอเนียวพูดว่า "เพิ่งได้พบผู้เชี่ยวชาญทางขอทานวันนี้เอง!" ทุกคนก็หัวเราะแล้ว Mr. Malcom พูดอีกว่า "ขอตอนกินแล้วเสียด้วยเราจะไม่ให้ก็ไม่ได้" แล้วก็ทรงนำพวกแขกเดินดูทั่ว ๆ ไปแล้วต่างคนก็ต่างกลับด้วยความเบิกบาน ไม่ได้พูดอะไรกันอีก พอรุ่งเช้ารถยนต์ก็ขนไม้ ขนตะปู ซีเมนต์ กระเบื้องมุงหลังคาและปูพื้น ฯลฯ เข้ามากองไว้ในพิพิธภัณฑ์สถาน อย่างเพียงพอ ท่านทรงพระสรวล แล้วเรียกนายอิ๊ด หัวหน้าช่างไม้ในพิพิธภัณฑ์มาเป็นผู้ทำ ทรงกำชับว่าให้ใช้คนไทยทั้งหมดเพื่อให้รู้จักทำเป็น พิพิธภัณฑ์ของชาติจึงกลับบริบูรณ์ขึ้นได้โดยรัฐมิได้ออกสตางค์ช่วยเหลือเลย ภายหลังทรงขอคลังมาทำโรงเก็บราชรถได้ ๓๐,๐๐๐ บาท ด้วยทรงยื่นคำขาดว่าถ้าไม่ให้จะลาออก เพราะตั้งพระทัยจะจัดเรื่องรถอย่างเมืองโปจุเกต เมื่อสถานที่สมบูรณ์ดีแล้วก็เริ่มลงมือจัด ของเก่าที่มีอยู่โดยมาก คือ นกสตัฟฟ์ขนร่วง ๆ และของที่โยน ๆ ไว้ด้วยไม่มีใครเอาใจใส่เท่าใดนัก เสด็จพ่อทรงเห็นว่าคนไทยกำลังต้องการความรู้ในเรื่องตัวเองจึงทรงจัดไปทางช่วยการศึกษา มีห้องราชพิธีบนพุทไธสวรรค์ ห้องรูปทองแดงจัดเป็นสมัย ๆ ในอิศราวินิจฉัย ฯลฯ ดังเห็นอยู่บัดนี้เป็นต้น ท่านทรงพระดำเนินบอกให้จัดให้จดเรื่องราวเองทุก ๆ เช้าจนถึงเวลาเสวยกลางวันจึงกลับวัง ถ้าขาดตู้ขาดโต๊ะท่านทรงเรี่ยไรจากเจ้านาย พี่น้อง ถ้าเป็นเรื่องทางศาสนาท่านทรงขอพระสงฆ์ จน สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ท่านว่า "มีแต่เรี่ยไรคฤหัสถ์นี่กลับตรงกันข้าม" แต่พระมหาเถระท่านก็ช่วยให้ของ และชี้แจงถวายแทบทุกองค์ เพราะท่านรู้ประโยชน์ส่วนรวมดี ส่วนของอื่น ๆ สิ่งไรไม่มีท่านก็ขนไปจากวังจนเกือบ ๆ จะ

หมด แล้วท่านก็ทรงเล่นอย่างอื่น เช่นเก็บของปลอมไว้เป็นบทเรียนเป็นต้น มีเพื่อนฝูงพากันทักว่าของจากวังนั้นจะให้เลยได้แน่หรือ ? ถ้าพระองค์เองออกแล้วผู้ใดจะมาแทน ท่านจนต่อข้อทักท้วง จึงโปรดให้จดไว้ว่า ประทานยืมจนบัดนี้ ครานี้ถึงคนทำงาน ทรงฝึกสอนหลวง บริบาลบุรีภัณฑ์ ด้วยพระองค์เองทุกเช้า จนเป็นที่พอพระทัยมาก วันหนึ่งหลวงบริบาล ฯ เกิดป่วยหนักเป็นโรคปอดบวมจนหอบนอนไม่ลง แล้วแม่เสริมภรรยาวิ่งมาทูลเสด็จพ่อในเวลาเกือบ ๒๑ น. พอทรงทราบก็ตรัสใช้หญิงพิลัยกับหญิงเหลือว่า "เอารถไปเดี๋ยวนี้ จะทำอย่างไรก็ตามต้องไปจัดการไม่ให้หลวงบริบาลตายให้จงได้" รถออกไปแล้วจึงตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า "ยังไม่มีตัวแทน ถ้าตายงานกำลังเดินก็เสียหมด" เกือบ ๒๔ น. หญิงเหลือจึงได้กลับมาทูลว่า ไปเล่าอาการให้หลวงสุริยพงษ์แพทย์พิสุทธิ์ (กระจ่าง บุนนาค) ฟังแล้วเอาหมอไปด้วยถึงบ้าน เปิดมุ้งเข้าไปดูเห็นหลวง บริบาล ฯ มีผ้าพันคอ พันหัวราวกับชาวอาหรับนั่งพิงหอบอยู่ หมอฟังอาการรู้แล้วว่าเป็นโรคนิวโมเนีย จึงเอายาไปเสร็จ พอถึงตรวจแน่แล้วก็ฉีดยาทันที แล้วพาคนเจ็บไปส่งโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์แต่ในค่ำวันนั้น เสด็จพ่อจึงได้เข้าบรรทม ส่วนพวกพนักงานตามห้องในพิพิธภัณฑ์นั้น ตรัสสั่งให้หลวงบริบาล ฯ หาผู้หญิงที่มีพ่อแม่เลี้ยงให้มาทำงาน เพราะเราจะให้ได้เพียงเงินใช้ส่วนตัวเล็กน้อย (คือ Pocket money) พิพิธภัณฑ์ไม่มีทุนพอจะให้ถึงเลี้ยงครอบครัวได้ แรกทำงานทางความสะอาดห้องละ ๒ คน ถ้าเล่าเรื่องห้องของตัวจนเป็นผู้นำเที่ยวได้ และซ่อมแซมสิ่งหักขาดได้ด้วย จะขึ้นเงินเดือนให้ ถ้าเวลามีแขกเมืองมาพวกข้าพเจ้า จะต้องไปฝึกหัดแม่พนักงานเหล่านี้ให้รู้จักทำความเคารพและเลี้ยงดูอย่างไร วันหนึ่งเสด็จไปถึงห้องรูปทองแดง พบป้ายอันหนึ่งจดว่า พระสะดุ้งมาร ท่านหยุดถามหลวงบริบาล ฯ ว่าใครเขียน? หลวงบริบาล ฯ ทูลตอบว่า ข้าพระพุทธเจ้า ตรัสถามว่า มีเงินในกระเป๋าไหม ทูลตอบว่า มี ตรัสว่า "เอามา ๑ บาทปรับค่าหลอกประชาชนแล้วเอาไปใส่ในหีบเงินบำรุงพิพิธภัณฑ์นั่น" แล้วตรัสต่อไปว่า "จะเล่าให้ฟังเรื่องเป็นอย่างนี้ เมื่อมีการประกวดพระพุทธรูปที่วัดเบญจมบพิตร มีพระมารวิชัยองค์หนึ่งพระพักตร์บูดเบี้ยวน่าเกลียด พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ท่านจะตรัสติพระพุทธรูปก็ไม่ดี ท่านจึงตรัสขึ้นว่า "พระองค์นี้ถ้าจะกำลังสะดุ้งเมื่อเห็นมาร" คนที่เข้าใจก็พากันอมยิ้ม และแต่นั้นมาใครอยากจะติพระพุทธรูปก็ใช้คำว่า "สะดุ้งมาร" เลยเป็นศัพท์เอาเป็นจริงเป็นจัง เพราะคนไม่รู้ต้นเหตุ แต่จนบัดนี้ข้าพเจ้าก็ยังได้ยินคนดี ๆ ที่มีความรู้ยังคงเรียกว่า พระสะดุ้งมารอยู่ จึงนำเรื่องนี้มาลงไว้ในนี้ด้วย

ครั้นจัดการเรื่องพิพิธภัณฑ์ชาติเสร็จ และเสด็จพระราชดำเนิน เปิดเป็นทางการแล้ว ก็ไม่มีคนดู เสด็จพ่อทรงมีใบบอกไปยังกระทรวงศึกษาว่าทรงจัดช่วยการศึกษาด้วย ฉะนั้น ขอให้สั่งให้นักเรียนมาดูเล่าเรียนได้ ครั้นนักเรียนหญิงและนักเรียนชายมาเจอกันเข้าก็กลายเป็นเล่นซ่อนหากันไป ถ้าไต่ถามเข้าก็ได้รับคำตอบว่า ไม่มีผู้อธิบายให้เข้าใจ จึงไม่ได้ประโยชน์ เสด็จพ่อทรงลงทุนประทานเล็กเชอร์แก่พวกครูเองที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย แต่ครูในเวลานั้นไม่เห็นประโยชน์เสียแล้ว ถามขึ้นว่า เล็กเชอร์อย่างนี้ ๑๕ นาทีได้ไหม ? ท่านก็ทรงหมดศรัทธา และประจวบกับเวลากำลังจะเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วย เสด็จพ่อทรงคิดหาทางที่จะให้ประชาชนไปดูให้ได้ วันหนึ่งจึงรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า "ลูกพูนทำอาหารว่างไปขายที่ พิพิธภัณฑ์อาทิตย์ละครั้งหน่อยเถอะ เพราะถ้ารู้กันว่าอาหารท่านหญิงทำก็เป็นประกันว่ากินได้ ไม่สกปรก ฝรั่งที่อยากกินของไทย ๆ จะได้มา เมื่อฝรั่งมา คนไทยก็จะมา" ข้าพเจ้าทูลว่า "ถ้ามาอย่างพวกนักเรียนจะได้ประโยชน์อะไร" ท่านตรัสว่า "เอาเถอะ เดินผ่านไปผ่านมาก็คงจะเกิดอยากรู้อยากเห็นขึ้นมาบ้าง เพียงคนสองคนก็ยังดี" แล้วโปรดให้ปลูกร้านขึ้นข้างหลังพระที่นั่ง เป็นที่พักครึ่งรอบพิพิธภัณฑ์ มีอาหารว่าง snack และน้ำต่างๆ ขายก่อน แล้วให้รับของที่ไทยทำแม้จากหัวเมืองต่าง ๆ จะฝากขายได้ เพราะเมื่อเวลาพวกนักท่องเที่ยวมาก็ไปดูพิพิธภัณฑ์ทุกครั้ง ได้ผลคือคนมาดูมากขึ้นจริง ๆ แต่ทางส่วนตัวถูกหาว่าเอาลูกเข้าไปหากินในพิพิธภัณฑ์ และพวกข้าพเจ้าก็ได้เงินเดือน เดือนละ ๑๐๐ บาท ซึ่งไม่เคยได้อะไรเลยนอกจากเสียค่าทำของกินไปขายทุกอาทิตย์ด้วยทุนของตัวเอง เป็นเหตุให้ร้านขายของนั้นถูกล้มไปเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว วันหนึ่งเจ้าพระยามหิธร ฯ ราชเลขาธิการมาเฝ้าเสด็จพ่อที่วังทูลว่า "มีพระบรมราชโองการให้มาทูลว่า พระยามโนปกรณ์ต้องการตำแหน่งนายกราชบัณฑิตย์สภาให้แก่เพื่อน จึงทูลขอให้ทรงใบ้ให้เสด็จพ่อลาออกเสีย เสด็จพ่อทรงตอบว่า ทรงยินดีที่จะออก แต่เป็นตำแหน่งที่ไม่ได้รับเงินเดือน ถ้าท่านลาออกก็จะเป็นโกรธเคืองเรื่องส่วนตัวที่ถูกจับเข้าไปขัง ชาวต่างประเทศจะดูถูกได้ว่าเอาเรื่องส่วนตัวมาปนกับการงานของประเทศ ถ้าจะให้ท่านออกก็ขอให้ประกาศปลดเถอะ ทางการก็ประกาศปลด พอส่งงานแล้วก็ออกไปประทับที่หัวหินตามหมอสั่ง เป็นอันออกจากราชการโดยเด็ดขาด เมื่อได้ทรงทำราชการมา ๕๖ ปี.

ตอนทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวงษ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยามหิธร ฯ ราชเลขาธิการลงมาจากนครปฐมซึ่งเสด็จประทับอยู่ในเวลานั้น ให้มาทูลเชิญเสด็จพ่อกลับเข้ารับราชการในคณะเสนาบดี เพราะทรงว้าเหว่พระราชฤทัยที่ไม่มีเจ้านายผู้ใหญ่อยู่ในราชการ เสด็จพ่อกราบบังคมทูลไปว่า "ชีวิตอยู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วแต่จะทรงพระมหากรุณา" เจ้าคุณมหิธร ฯ เล่าว่า พระเจ้าอยู่หัวทรงตบพระเพลาว่า "นี่แหละท่านเป็นเจ้านายผู้ใหญ่แท้" คราวนี้ข่าวว่าเสด็จพ่อจะเสด็จกลับเข้าทำงานใหม่เพราะไม่มีสมเด็จกรมพระยาเทวงษ์ ก็เลื่องลืออื้อฉาวทุกคนเข้าใจว่าจะต้องไปเป็นกระทรวงต่างประเทศแทนสมเด็จกรมพระยาพระองค์นั้น เราต้องรับแขกพวกสถานทูตอยู่หลายวัน และต้องบอกอยู่จนเบื่อว่ายังไม่รู้ว่าตำแหน่งอะไร จนกว่าจะมีประกาศ พอประกาศออกว่าทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร การตื่นเต้นวุ่นวายของพวกชาวต่างประเทศจึงสงบไป กระทรวงมุรธาธรอยู่ในพระบรมมหาราชวังตรงหน้าพระมหาปราสาท งานในกระทรวงคือรักษาเครื่องราชอิสริยาภรณ์และสัญญาบัตร แต่ต้องประทับในที่ประชุมเสนาบดีสภาด้วย เสด็จพ่อเสด็จไปกระทรวงทุกวัน แม้ไม่มีงานมากมายก็ทรงคิดให้ทำประวัติข้าราชการขึ้นในครั้งนั้น ทรงเป็นเสนาบดีมุรธาธรอยู่ได้ ๒ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต พอเปลี่ยนรัชกาลใหม่ก็เจอะมรสุมเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก เสนาบดีสภาเห็นว่ามีทางทำได้เพียง ๒ อย่าง คือ ๑. ขึ้นภาษี ๒. ตัดงบประมาณลงให้ได้ เสด็จพ่อทรงให้ความเห็นว่าการขึ้นภาษีนั้นคนทั่วไปต้องเดือดร้อน ถ้าตัดงบประมาณคนจำพวกเดียวเดือดร้อน แต่เราจะต้องลงทุนเป็นตัวอย่างจากตัวเราเป็นต้นไป ฉะนั้นจึงทรงแนะรัฐบาลให้ล้มกระทรวงมุรธาธรที่ทรงว่าอยู่เสีย เพราะไม่มีงานสำคัญถึงจะต้องเป็นกระทรวง แล้วให้ตัดเงินเดือนกันลงไปตั้งแต่พระองค์พระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้อยู่ปีละ ๑๑ ล้าน รวมทั้งเลี้ยงดูพระราชวงศ์ ข้าราชการรักษาพระราชวังต่าง ๆ การพระราชพิธีและรับรองเลี้ยงดูแขกต่างประเทศด้วย แม้เช่นนั้น

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอม ให้บ้านเมืองตัดกลับไปเป็นปีละ ๖ ล้าน เหมือนสมเด็จพระบรมชนกนาถ เพื่อช่วยเศรษฐกิจซึ่งกำลังทรุดโทรม กำลังจะตัดเงินเดือนอภิรัฐซึ่งได้อยู่เดือนละ ๓,๖๐๐ บาท โดยไม่มีเบี้ยรับรองเลี้ยงดู เบี้ยประชุม เบี้ยเดินทางสักอย่างเดียวในเวลานั้น ก็พอดีเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จึงเป็นอันหมดกิจการงานทั้งปวง.

การงานประจำวัน

เนื่องแต่เสด็จพ่อทรงเขียนหนังสือไว้มาก ถ้านับเท่าที่ค้นพบเวลานี้ คือ

๑.	พงศาวดาร	๑๓๔ เรื่อง
๒.	โคลงกลอน	๙๒ ,,
๓.	ศาสนา	๗๖ ,,
๔.	อธิบายแทรก	๑๙ ,,
๕.	ประวัติ	๑๖๐ ,,
๖.	ตำนาน	๑๐๓ ,,
๗.	ในนิตยสารสยามสมาคม	๑๐ ,,

จึงมีผู้สงสัยว่าท่านหาเวลาทรงเขียนได้อย่างไร ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าควรเล่าถึงงานประจำวันของพระองค์ท่านไว้ด้วย

ท่านบรรทมตื่นเวลา ๗ น. เช้า สรงพระพักตร์ทรงผ้าจีบ (ทรงโจงกระเบนเอง) และฉลองพระองค์ผ้าบางปิดคอ กระดุม ๕ เม็ด เรียบร้อยแล้ว เสด็จเข้าบูชาพระและพระบรมอัฐิในห้องพระ แล้วเสด็จออกมาเสวยเครื่องเช้ามีนม ๑ ถ้วยแก้วใหญ่ กาแฟนิดหน่อย ไข่และขนมปังกับเนย ผลไม้ ที่เฉลียงบนตำหนัก ตอนนี้เลขา ฯ ถวายงานที่ทรงค้างไว้แต่วานนี้ และทูลธุรกิจในวันนี้ให้ทรงทราบว่ามีกำหนดอะไรบ้าง ถ้าเป็นการร้อนก็ทรงต่อในเวลาเสวย ลูกหลานเล็ก ๆ มักจะเฝ้าในตอนนี้ พอเสวยเสร็จก็ทรงหยิบกระดาษดินสอติดพระหัตถ์เข้าไปในห้องเล็กด้วย แล้วกลับออกมาทรงต่อที่โต๊ะทรงพระอักษร บางครั้งก็ทรงเขียนเอง บางครั้งก็ทรงบอกให้เลขานุการเขียน พวกกระทรวงมหาดไทยในสมัยนั้นเล่าว่า บางคราวท่านทรงบอกให้เจ้าหน้าที่เขียนพร้อมกัน ๔ คน ๆ ละเรื่อง จนเขา

ผู้เขียนนั้นนึกว่าจะบอกสับเรื่องกันเป็นแน่ แต่ก็ไม่เห็นผิดสักที ทรงแต่งหนังสือไปจนถึงเวลาราว ๑๐ น. ครึ่ง เสด็จลงจากตำหนักไปหาคุณย่า ไปถึงก็หมอบกราบและถามว่า "แม่สบายรึจ๊ะ ?" บางครั้งก็ไปบอกข่าวคราวต่าง ๆ บ้าง แต่อย่างไรก็ต้องไปกราบทุกเวลาเช้า แล้วเสด็จกลับมาตรวจวัง จะสกปรกที่ไหนสักนิดก็ไม่ได้ ตรัสว่าการลงมาดูบ้านตอนนี้เพื่อให้โอกาสแก่คนที่มาเฝ้าจะได้ไม่ต้องคอยนาน ถ้าวันใดไม่มีใครมาเฝ้าก็เสด็จกลับขึ้นไปเขียนหนังสือต่อ จนถึงเวลา ๑๑ น. จึงแต่งพระองค์เสด็จไปหอพระสมุดและพิพิธภัณฑ์สถาน ทรงตรวจงานอยู่จนถึงบ่าย ๑๓ น. จึงเสด็จกลับมาวัง สรงน้ำและเสวยกลางวัน แล้วเสด็จขึ้นไปบรรทมพัก ๑ ชั่วโมง จะหลับหรือไม่หลับก็บรรทมหลับพระเนตร บ่าย ๑๖ น. บรรทมตื่นเสวยน้ำหวาน ๆ เช่นน้ำมะนาวหรือน้ำขิง ๑ ถ้วยแก้วแล้วแต่งพระองค์ไปในงานมีตั้งแต่ประชุมต่าง ๆ และงานพิธี ถ้าวันใดว่างก็เสด็จไปทรงกอล์ฟ โดยมากกับหญิงเหลือเพราะมือซ้ายด้วยกัน กลับถึงวังราว ๑๙ น. พักครู่หนึ่งแล้วสรงน้ำลงมาเสวยเย็นเวลา ๒๐ น. เสด็จกลับขึ้นไปทรงอ่านหนังสือในมุ้งลวดที่เฉลียง ตรัสว่า "เช้าเขียนเป็นวิทยาทาน ค่ำต้องหาความรู้ต่อ มิฉะนั้นมันจะหมด คนที่นึกว่าตัวรู้พอแล้วนั้นเป็นคนตายแล้วเป็น ๆ เพราะโลกหมุนอยู่ทุกนาที เราต้องเรียนตามมันไป จึงจะอยู่กับโลกโดยไม่โง่ได้" จนถึงเวลา ๒๓ น. จึงจะเข้าบรรทม เสด็จพ่อทรงใช้เวลาของพระองค์อย่างนี้ทุกวันโดยไม่เปลี่ยนแปลงเลย และทรงตรงต่อเวลาเป็นอย่างยิ่ง ตรัสว่าสะดวกแก่ผู้ทำงานกับเรา พวกผู้ใหญ่เล่าว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ เกือบไม่มีเวลาเสด็จอยู่กับวังเลย เสด็จกลับมาวังก็เวลาดึก ๆ บรรทมตื่นราว ๑๒ น. แล้วก็เสด็จกระทรวงมหาดไทย เสร็จงานที่กระทรวงแล้วเลยเข้าไปเฝ้าอยู่จนถึงเวลาเสด็จขึ้นซึ่งบางทีก็ดึก มีน้อยวันนักที่จะได้เสด็จกลับมาเสวยเย็นที่วัง ฉะนั้น การแต่งหนังสือในตอนนั้นเห็นจะทรงเขียนที่กระทรวงเป็นส่วนมาก เคยได้ยินแต่ทรงเล่าว่าวันอาทิตย์ก็ต้องไปกระทรวงเพราะมันเคย

NATIONAL LIBRARY

ทรงเลี้ยงลูกอย่างไร

ธรรมดาพ่อแม่ที่มีธุระมาก ลูก ๆ มักจะตกอยู่แต่กับพี่เลี้ยงนางนม เพราะไม่มีเวลามาดูแลลูกได้ ยิ่งคนที่มีลูกมากตั้ง ๒๐ คนก็จะเลี้ยงดูให้ได้เหมือนกันทุกคนไม่ได้เป็นธรรมดา ข้าพเจ้าจะเป็นผู้มีบุญหรือมีเวรกรรมอย่างไรก็ตาม ตั้งแต่แม่ตายแต่ข้าพเจ้าได้ ๗ ขวบแล้ว

ข้าพเจ้าก็เป็นโรคติดพ่อเพราะความรักแม่ไปรวมอยู่ที่พ่อด้วย ในสมัยนั้นเด็กผู้หญิงเข้าไปรับการฝึกหัดจากสำนักต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง เด็กผู้ชายไปโรงเรียนและไปต่างประเทศเพื่อศึกษาวิทยาการอย่างมากมาย ฉะนั้นพี่น้องข้าพเจ้าจึงต่างแยกกันไปคนละทิศละทางกลับมารวมกันเมื่อหมดเวลาศึกษาแล้ว ส่วนตัวข้าพเจ้าเองแม้จะถูกส่งเข้าไปในวังตามธรรมเนียมก็ดี แต่ข้าพเจ้าก็ทูลลาพระวิมาดาเธอออกมาเฝ้าเสด็จพ่อได้เสมอ ถ้าไม่มาวังก็ไปเฝ้าที่กระทรวงซึ่งอยู่ตรงข้ามวัดพระแก้วในประตูวิเศษชัยศรี เวลาเสด็จไปตรวจการหัวเมือง เสด็จพ่อก็โปรดให้ไปรับออกมาจากวังเพื่อเอาไปด้วยทุกครั้ง หญิงเหลือติดข้าพเจ้าไปในวังด้วยตั้งแต่ข้าพเจ้า ๗ ขวบ หญิงเหลือ ๖ ขวบ จึงเลยติดกันมาเรื่อยจนบัดนี้ พอมีอายุได้ ๑๔—๑๕ ปีก็ออกมาอยู่กับเสด็จพ่อทั้ง ๒ คน การอยู่กับท่านนั้น คืออยู่อย่างเป็นผู้ปฏิบัติรับใช้ตลอดมาจนสิ้นพระชนม์

มีหลายคนที่เห็นว่าข้าพเจ้าจะเอาตัวไม่รอดเพราะเสด็จพ่อทรงตามใจ แต่ก็มีหลายคนที่ได้มาคุ้นเคยแล้วร้องว่าท่านเลี้ยงกวดขันจริง เสด็จพ่อทรงทำอย่างไรก็ตาม แต่ท่านทำให้เราทั้งรักบูชาและกลัวเกรงด้วย กลัวว่าท่านจะเสียพระทัยท่านจะกริ้ว ไม่ใช่กลัวอย่างกลัวถูกเฆี่ยน ถูกตี เริ่มต้นแต่เช้า ถ้าเรายังนอนอืดอยู่ในมุ้งละก็พอท่านเดินผ่านมาเป็นปลดมุ้งหมดเลย ร้องดัง ๆ ว่า "ไม่ใช่เวลานอน โมงหนึ่งแล้ว" ตื่นแล้วจะนั่งเฉยไม่ทำอะไรไม่ได้ ต้องไปรวมกันทำขนมขาย หรือเรียนดนตรีไทย บางทีก็มาช่วยท่านรับแขกเรือนที่เราอยู่ ท่านก็มาตรวจเสมอว่าสกปรกหรือไม่ เพียงวางของไม่ตรงที่ ก็เรียกให้กลับมาวางเสียใหม่ ท่านตรัสว่ารำคาญตา เช้าต่างคนต่างทำงานแล้ว กลางวันก็มากินโต๊ะกลมกับท่าน กลางคืนก็นอนกับท่าน และในโต๊ะเสวยนี่แหละคือโรงเรียนของเรา ใครจะเล่าอะไรทูลถามอะไรก็ได้ และบางทีท่านตอบสนุก ๆ ตอนเสด็จงานโดยมากเราก็ไปด้วย กลับมาท่านมักจะถามว่าเห็นอะไรบ้าง ได้ยินอะไรบ้าง ใครนั่งที่ไหน ใครทำอะไร ถ้าไม่ได้เสด็จด้วยท่านก็ยิ่งถามมากขึ้น ครั้งหนึ่งข้าพเจ้าถูกถามว่าพระเทศน์ว่าอย่างไรวันนี้ ข้าพเจ้าตอบไม่ได้ เพราะเวลานั้นพอเราเจอกันเข้าก็มัวคุยกันเสียไม่ได้ฟัง ท่านก็บ่นว่าเสียเวลาไปไม่ได้เรื่องได้ราวอะไรเลย เพิ่งเข้าใจภายหลังว่าท่านสอนให้มีการสังเกตเป็น เมื่อข้าพเจ้ายังมีหัวจุกอยู่ท่านเสด็จไปอยุธยาและประทับคุยกับเจ้าคุณโบราณ ๆ อยู่ราว ๆ ๒—๓ ชั่วโมงนั้น พวกเราเด็ก ๆ โดยมากก็อยู่บนต้นพุดทรา ท่านก็ไม่ว่าอะไร จนโกนจุกแล้วท่านก็ไม่

ปล่อยให้ไปขึ้นพุดทราอย่างเคย ท่านเรียกมานั่งใกล้ ๆ แล้วโยนอิฐ ๒ แผ่นให้ดูว่า "ดูถี, ว่ามันผิดกันอย่างไร" มันมีหนังสือแผ่นหนึ่งไม่มีแผ่นหนึ่ง ต่อมาเราก็ค่อย ๆ เข้าใจและสนุกในการขุดค้นไปด้วย พออายุ ๑๓ ท่านทรงสอนให้หุงข้าว และให้แม่นมสอนทำกับข้าวง่าย ๆ เช่นแกงฟัก เจียวไข่เป็นต้น ท่านตรัสว่า "เกิดมาเป็นผู้หญิงก็ต้องทำหน้าที่ของตัวให้ครบถ้วน ส่วนจะชอบทำอะไรพิเศษก็เป็นเรื่องของทำเล่น hobby ถ้าทำกับข้าวไม่เป็นแล้วเกิดอยากกินแกงเลียงขึ้นมา สั่งให้บ่าวทำ ถ้าบ่าวมันย้อนถามว่าใส่อะไรบ้าง จะไม่อายมันรึ? ท่านตรัสว่าจะเป็นนายคนต้องหัดเป็นบ่าวมาก่อน จึงจะรู้ใจบ่าว ทรงสั่งข้าพเจ้ามาแต่เด็ก ๆ ว่า ถ้าทำอะไรผิดก็อย่าปด ต้องรับและเสียใจเสีย เพราะคนทุกคนต้องทำผิดบ้างผิดกับชั่วไม่เหมือนกัน อีกข้อหนึ่งนั้นท่านว่าเป็นภาษาอังกฤษว่า Be frank and fair, Be kind and natural ไม่รู้จะแปลว่าอย่างไร เรื่องสีหน้าอย่างหนึ่ง ท่านทรงกวดขันมากเตือนเสมอว่า "อย่าทำหน้าปวดท้องอย่างนั้นซีลูก จะพูดกับใครควรจะยิ้มเสียก่อน เขาว่ามีศิริหน้า" ถ้าข้าพเจ้าโกรธใครจนทำหน้างอ ท่านมักจะตรัสว่า "ไปส่องกระจกดูทีว่าหน้าตาสวยไหมเวลานี้ แล้วจับชีพจรดูด้วยว่ามันปรกติหรือเปล่า คนที่เขาทำให้โกรธเขาก็ดีใจไป ว่าเขาทำให้เราเดือดร้อนสำเร็จ!" ครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าโกรธว่ามีคนด่าว่าเสด็จพ่อ ข้าพเจ้าก็ทูลว่า "เสด็จพ่อนิ่งเสียอย่างนี้ เขาก็ได้ใจ ว่าเราทำผิดจริงจึงต้องยอมแพ้"

ท่านตรัสถามว่า "เธอเห็นว่าพ่อควรทำอย่างไร?"

ข้าพเจ้าทูลตอบว่า "ถวายฎีกาในหลวงให้ท่านตัดสินว่าใครผิดใครถูก"

ท่านตอบว่า "เธอนี่บ้า พ่อนั่งของพ่ออยู่ดี ๆ มีคนเดินเข้ามาแก้ผ้าให้พ่อดู ทำไมพ่อจะต้องลุกขึ้นยืนแก้ผ้าตอบ เขาอายหรือไม่อายก็เป็นเรื่องของเขาเอง พ่อไม่รับรู้ด้วย"

บางคราวท่านก็ตรัสเป็นเชิงปรารภว่า "พ่ออุส่าห์ทำถนนไว้ให้ลูกเดินตาม ที่ไหนมีหนามก็ปัดทิ้ง ที่ไหนมีรูงูเงี้ยว พ่อก็ถมดินให้เสีย เธอก็เดินตามพ่อมาดี ๆ แต่พอหมามันเห่าข้างถนน เธอก็ทูลลากลับไปกัดกับหมา!"

ข้าพเจ้าทูลว่า "ก็มันไม่ใช่หมาขี้เรื้อนกลางถนน หม่อมฉันก็ต้องสู้" ท่านก็เลยทรงพระสรวล

วันหนึ่งกำลังนั่งกินอาหารเย็นกันอยู่เต็มโต๊ะ จิ้งจกเกิดตกแป๊ะลงมาตรงพระพักตร์เสด็จพ่อ พวกเราแทนที่จะอยู่ช่วยท่านกลับลุกหนีหมดโต๊ะ ท่านประทับอยู่พระองค์เดียว

หัวโต๊ะ จึ้งจกก็ไต่ขึ้นไปบนพระกรซ้ายของท่าน ๆ ก็เฉยให้มันไต่ขึ้นไปจนเกือบถึงพระพาหา (ไหล่) ของท่านแล้วก็กระโดดลงพื้นไป เราไปแอบดูอยู่ข้างประตู พอเห็นมันไปแล้วก็ค่อย ๆ ทะยอยกลับมายังที่นั่งด้วยรู้สึกอาย ๆ ท่านตรัสถามว่า "กลัวอะไร ?"

ข้าพเจ้าทูลตอบว่า "ไม่ได้กลัวแต่เกลียด"

ท่านว่า "เกลียดอะไร ?"

ข้าพเจ้าว่า "เกลียดว่าหางหลุดแล้วยังกระดิกได้ !"

ท่านตรัสว่า "พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า หอมหรือเหม็นก็เพราะเราเรียกมันเอง เขาจะเอาน้ำเน่าหรือน้ำหอมมาทาแขนเราทั้งแขน มันก็เหมือนกัน เราเองเรียกมันว่าเหม็นหรือหอมไม่ใช่คนอื่น"

พวกเรานึงพึ่ง แต่ดูเหมือนยังไม่สู้เข้าใจนักในเวลานั้น บางทีก็ตรัสว่า "การพูดนั้นน่ะสำคัญที่รู้จักพูด ถ้าจะขอบุหรี่สูบสักตัว จะขอให้เขาเตะเอา หรือให้เขาให้ทั้งซองก็ได้" เสด็จพ่อไม่ทรงบังคับเราเลยสักอย่างเดียว ถ้าจะโปรดให้ทำอะไรก็ทรงอธิบายจนเราหมดสงสัยแล้วก็ทำได้ดี เมื่อตอนทรงกลับเข้ารับราชการใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ตรัสแก่ข้าพเจ้าว่า "นี่แน่ะ พ่อจะต้องรับแขกฝรั่งอีกแล้ว เพราะถ้าทำราชการก็หนีไม่พ้น และถ้าผู้ชายเขามา เขาก็มีเมียมีลูกมาด้วย เราจึงต้องมีผู้หญิงรับ เพราะพ่อจะพาผู้หญิงไปห้องแต่งตัวไม่ได้ พ่อจะวานใครเขามาเป็นแม่บ้านรับแขกให้ก็ได้ แต่พ่ออายว่ามีลูกไม่ดีพอจะรับแขก เธอจะรับทำหน้าที่นี้ให้พ่อได้ไหมล่ะ ? ถ้าได้พ่อจะหาครูมาสอนให้เต็มที่เท่าที่ผู้หญิงเราควรจะมีจะเป็นไม่ต้องอายผู้หญิงฝรั่ง ข้าพเจ้าทูลรับว่าได้ ท่านจึงตรัสว่า ถ้าเช่นนั้นขออะไรตอบแทนบ้างได้ไหม ข้าพเจ้าทูลถามว่า "หม่อมฉันมีอะไรถวายเด็จพ่อด้วยรึเพคะ" ท่านตอบว่า "มีซี, แล้วก็ทรงนับนิ้วพระหัตถ์ว่า ๑. ไม่สูบบุหรี่ ๒. ไม่เต้นรำ ๓. ไม่ขับรถ และทรงอธิบายว่า "การสูบบุหรี่นั้นไม่เห็นมันสวยตรงไหน มือก็เหลือง ปากก็เขียว พ่อเสียสตางค์ค่าบุหรี่มากแล้วเธอไม่ต้องช่วยอีก" และเมื่อไปรับพระราชทานกลางวันที่พระราชวังบัคกิงแฮม ควีนแมรี่พระราชทานบุหรี่ให้ข้าพเจ้าสูบ ข้าพเจ้ามองดูเด็จพ่อเท่านั้น ควีนก็ทรงพระสรวลตรัสว่า "ดีแล้วละฉันเองก็ไม่สูบ แต่ต้องสูบเพื่อเป็นเพื่อนแขกเท่านั้นเอง" แล้วก็ทรงวางถาดบุหรี่นั้นลงอย่างเก่า และเมื่อแรกได้รับเชิญให้ไปเฝ้าข้าพเจ้าวิตกมาก เพราะไม่เคยเข้าราชสำนักยุโรป จึงทูลปรารภกับเสด็จพ่อ ท่านทรงแนะ

๗ ๔๙๕

ว่า "อย่าพยายามทำเป็นฝรั่ง เพราะเธอไม่ใช่ฝรั่ง ถ้าทำขึ้นแล้วมันก็เป็นของเก๊ เก็บเอากิริยาดีของแม่ไว้เถิด, เพราะคนดีเหมือนกันทั่วโลก ไม่ต้องตกใจ" แล้วก็เป็นเช่นนั้นจริง ๆ ๒. การเต้นรำ ท่านทรงอธิบายว่า เมืองไทยมันร้อนยังไม่ต้องการกระโดดโลดเต้น และไม่เห็นมันมีศิลปตรงไหน ถ้าเขาเต้น Lancer หรือ Waltz วอลซ์ กันเมื่อไรพ่อจะอนุญาตอีกประการหนึ่ง วงเลือกของเธอมันก็อยู่ในพวกสถานทูต ถ้าเต้นกับคนหนึ่งไม่เต้นกับคนหนึ่ง มันจะกลายเป็นการเมืองว่าโปรนั่นโปรนี่ สู้เต้นไม่เป็นเสียเลยดีกว่า แต่ต้องรักษาคำพูดนะ ต้องเต้นไม่เป็นจริง ๆ" และข้าพเจ้าก็เต้นไม่เป็นจนบัดนี้ ครั้งหนึ่งเคยทูลวิงวอนว่าขอประทานเต้นสักครั้งเถิด เพราะดนตรีมันเพราะจริง ๆ ท่านกลับตอบว่า "อ้าวอยู่ดี ๆ ก็มาสารภาพว่าเป็น Weakling (ผู้อ่อนแอ) บังคับตัวเองไม่ได้, คนที่บังคับตัวเองไม่ได้แล้วจะไปบังคับใครได้" ๓. ขับรถท่านว่า "ไม่มีอะไรนอกจากความรักของพ่อที่มีต่อลูก พ่อเชื่อว่าผู้หญิงไม่ได้ทำมาสำหรับเครื่องยนต์กลไก ฉะนั้นถ้าพ่อรู้ว่าเธอกำลังถือพวงมาลัยอยู่คราวไร ก็จะรู้สึกทุกทีว่ากำลังจะไปตาย ฉะนั้นให้ความสบายใจแก่พ่อนิดเดียวไม่ได้หรือ" ก็เป็นอันจนและรับได้ทั้ง ๓ อย่าง สิ่งที่ทรงสอนมีอีกข้อหนึ่งว่า "เห็นอะไรดีก็ให้ถามว่าทำไม ถึงดีอย่างนั้น ถ้าเห็นอะไรชั่วเลวก็ให้นึกถามว่า ทำไมจึงชั่วเลวถึงเพียงนั้น คำว่าทำไมคำเดียวจะช่วยให้เรามีปัญญา แต่จะต้องหาคำตอบที่เป็นความจริงให้ได้ อย่าลำเอียงด้วยอคติ" อีกข้อหนึ่งนั้น จะติอะไรให้นึกเสียก่อนว่าเป็นเราจะทำอย่างไร ในเรื่องศาสนานั้นท่านทรงพาไปดูศาสนาต่าง ๆ เช่น พิธีในศาสนาคริสต์ ในศาสนาอิสลาม จนเราเกิดอยากรู้อยากเข้าใจเรื่องของเราเอง ท่านจึงสอนให้อ่านพระธรรม และอยากจะทูลถามท่านอย่างไรก็ได้ ข้าพเจ้าทูลถามจนท่านเคยตรัสว่า "ถ้าเป็นผู้ชายจะเตะเดี๋ยวนี้" ข้าพเจ้าก็หัวเราะทูลว่า "เอาดีเพราะอยากรู้ ถ้าไม่รู้ก็ทำไม่ถูก" ถ้าเห็นเราอ่านหนังสือท่านถามทุกทีว่าอ่านเรื่องอะไร แล้วทรงแนะให้ว่าควรอ่านแต่ที่ให้ความรู้เช่น ชีวิตคนต่าง ๆ และหนังสือที่มีชื่อเสียงว่าดี เพราะเรื่องอ่านเล่นนั้นอ่านแล้วก็ลืม ดูหนังสนุกกว่า ตรัสว่าหนังสือเป็นเพื่อนที่ดีและอยู่ในอำนาจเราไม่ชอบก็เก็บเข้าตู้ไว้ ไม่เหมือนคุยกับคนไม่ถูกใจก็ต้องทนเพราะไล่เขาไม่ได้

ในเรื่องการแต่งงานนั้น ไม่ได้ทรงหวงแหนประการใด ท่านตรัสแต่ว่าเป็นเรื่องชีวิตของตัวเอง ทุกข์หรือสุขก็เป็นของตัวคนเดียวไปตลอดชีวิต พ่อเป็นแต่จะต้องอายว่ามีลูกโง่

แต่พ่อก็มีลูกคนอื่น ๆ ที่พอจะแก้หน้าได้ บางทีก็ตรัสว่าเกิดมาเป็นผู้หญิงนั้นเสียเปรียบมา แต่เกิดแล้วยังจะมานั่งท้าวแขนให้ผู้ชายเขาเลือกอีกหรือ? ทำไมเราไม่เป็นผู้เลือก ท่านทรงอนุญาตให้เรามีแขกมาหาได้ที่บ้าน แต่ไม่โปรดให้ไปบ้านคนอื่น เพราะตรัสว่า คนดีเขาไม่รังเกียจที่จะมาพบผู้ใหญ่ด้วยที่บ้าน ถ้าคนไม่ดีจึงจะชักชวนไปให้พ้นผู้ใหญ่ พ่อขออย่างเดียวแต่อยู่พบเล่นหัวกันมาก ๆ อย่าอยู่ลำพังสองต่อสอง จะได้เป็นพยานกัน ทรงอธิบายว่าแต่ก่อนแม้ในยุโรปผู้หญิงสาวจะไปไหนก็มีผู้ใหญ่ไปด้วย เรียกว่า Chaperon แชฟเปรอน ไม่ได้แปลว่าผู้คุม แต่เขาไปเป็นเพื่อนเป็นพยานไม่ให้ใครรังเกียจว่าเป็นหญิงเที่ยว ฉะนั้นเราไม่ควรจะรังเกียจแชพ่เปรอน แต่ลงท้ายก็ทรงอนุญาตให้ไปกับพี่ ๆ น้อง ๆ ได้ สำหรับข้าพเจ้าและหญิงเหลือที่อยู่กับท่านนั้น จะไปไหนต้องทูลลา ถ้าหายไปโดยไม่บอกกล่าว กลับมาท่านก็ไม่พูดด้วย ซึ่งทำให้เรากลัวเสียยิ่งกว่ากริ้วออกมาเสียดีกว่า ถ้าเราแต่งตัวฟู่ฟี่ฟิดตามสมัยเกินไป เช่นผูกริบิ้นรอบหัวหรือใส่ดอกไม้ใกล้หู พอท่านลงมาเจอก่อนขึ้นรถ ท่านก็บอกว่า "พ่อไปด้วยไม่ได้ พ่ออาย!" ทำเอาเราอายหนักขึ้นไปอีก ต้องรีบถอดทิ้งทันที พูดถึงเรื่องความรักท่านอธิบายว่า "รักมันมี ๒ หน หนแรกมันตื้นเต้นเรียกว่า passion คือ หลง อยู่ด้วยกันไปมันก็ค่อย ๆ หายตื่น จางลงไปทุกที ตอนนี้แหละจะอยู่กันยืดหรือไม่ยืดก็อยู่ตอนนี้ ถ้ากลับรู้ใจกันเป็นเพื่อนสนิทกันได้แล้วความรักจึงจะเกิด และไม่มีแตกกันจนตาย พ่อบอกให้อย่างใจผู้ชาย เธอจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ตามใจ พ่อไม่ต้องทุกข์สุขกับเธอ ๆ รับคนเดียวยิ่งกว่าใคร ๆ" ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านตรัสเมื่อเวลาพี่สาวน้องสาวจะแต่งงานว่า "หมั้นแล้วก็แต่งเลยพ่อไม่ชอบให้เอาลูกสาวพ่อไปเที่ยวฟัดไปฟัดมา" และทรงสั่งสอนว่า "ผู้ชายนั้นไม่เหมือนกันทุกคน เพราะฉะนั้นจะสอนอย่างไรก็ไม่ได้ ได้แต่ต้องไปเรียนเขาเอาเอง แล้วทำอย่างไรก็ตาม ต้องให้เขารู้สึกว่าเขาได้เธอมาอยู่ด้วยนั้น ดีกว่าเขาอยู่คนเดียว"

ในเรื่องเสรีภาพที่ชอบพูดถึงกันนั้น ท่านทรงอธิบายว่า "อยู่ที่ตัวเราเอง คือ ๑. ไม่ทำความชั่ว เพราะจะต้องเก็บเป็นความลับ ๒. ไม่เขียนจดหมายลับ ๓. ไม่มีหนี้ เพราะสิ่งเหล่านี้ทำให้เราตกอยู่ในอำนาจผู้อื่นได้ แล้วเวลานอนสวดมนต์จบแล้วให้ตรวจดูตัวเองว่า ตั้งแต่เช้ามาจนวางหัวลงนอนนี้ เราได้ทำอะไรบ้าง และมีอะไรผิดบ้างในวันนี้ ให้ถือเป็นบทเรียนและสัญญาใจว่าจะไม่ทำอีกให้ทุกคืน ข้าพเจ้ายังจำเรื่องแต่งตัวไม่เรียบร้อย

ได้ดี วันหนึ่งหญิงบรรดาล ฯ น้องสาวข้าพเจ้าชวนให้ข้าพเจ้าและหญิงเหลือไปซื้อผ้าตัดเสื้อที่ห้างไวท์อาเวย์ ถนนเจริญกรุงทางไปรษณีย์กลางด้วยกันกับเธอ เราตอบว่าไม่ไปละขี้เกียจแต่งตัว เพราะเสด็จพ่อท่านทรงสั่งไว้ว่าจะไปไหนให้แต่งตัวให้เรียบร้อย อย่าให้ฝรั่งดูถูกได้ว่าพ่อเลี้ยงลูกเป็นไพร่ไม่มีระเบียบ หญิงบรรดาล ฯ บอกว่า ก็อย่าลงจากรถก็แล้วกัน เธอจะลงไปเลือกแล้วเอามาให้ดูที่รถแต่คนเดียว เราก็ไปทั้งแต่งตัวอยู่กับบ้านใส่เกือกแตะไปนั่งในรถเผอิญคนขายของไม่ยอมให้เอาผ้ามาดูที่รถ หญิงบรรดาล ฯ ก็มาฉุดเรา ๒ คนลงไปดูจนได้ว่าไม่มีใครเห็นดอก พอกลับมาถึงวังก็พอดีเสด็จพ่อทรงยืนอยู่ที่จอดรถพอดี แรกท่านก็ยิ้มแย้มถามว่า ไปไหนมาลูก? เราหน้าเสียทูลว่า ไปซื้อผ้าตัดเสื้อที่ไวท์อาเวย์ แล้วค่อย ๆ เปิดประตูรถลงไป พอท่านเห็นว่าเราไม่ได้แต่งตัวเท่านั้น พระพักตร์ก็บึ้งไปทันทีตรัสว่า "ไปแต่งตัวเสียให้เรียบร้อยแล้วมาไปกับพ่อ" แล้วท่านก็ไปแต่งพระองค์ เราก็ไปแต่งตัวด้วยหน้างอแต่ไม่กล้าเถียง ท่านไม่ตรัสอะไรอีกเลยจนขึ้นนั่งบนรถกันเรียบร้อยแล้วท่านก็ตรัสกับคนขับรถคำเดียวว่า "ไปห้างไวท์อาเวย์" เรามองดูตากันพูดไม่ออก รู้สึกอายคนขายของแทบเดินไม่ไหว

เสด็จพ่อจะทรงกวดขันเข้มงวดกับเราอย่างไรก็ตาม แต่ท่านประทานความสุขให้เราทุกอย่างที่เด็กจะพึงมีพึงได้ บางวันเสด็จลงมาเสวยเย็น มองดูกับข้าวไม่อร่อยก็ตรัสว่า "ไปกินร้านเจ๊กกันเถอะ" ไปถึงแล้วใครอยากกินอะไรก็สั่งเอง อิ่มแล้วเลยพาไปดูหนัง ถ้าหนังดีก็ทรงชวน บางทีเราก็ชวนท่าน เรามีแบดมินตัน มีโกรเก มีการเลี้ยงเพื่อนฝูงได้เสมอ เวลาวันประสูติท่านหรือวันเกิดเราก็เลี้ยงดูกันสนุกสนานและมีการเล่นแปลก ๆ ที่ทรงคิดให้เล่นกันอยู่เสมอ บางทีก็เอาหนังเล็กมาดูที่บ้าน และจับสลากกันเป็นต้น เราไม่เคยรู้สึกเบื่อหน่ายที่อยู่กับพระองค์ท่านเลยแม้แต่น้อย ฉะนั้น ถ้ายังมีชาติภพสำหรับเราอยู่ในโลกใดก็ดี ขอให้เราได้ไปเกิดเป็นลูกเสด็จพ่ออีกทุก ๆ ชาติไป แม้จะทรงเป็นเพียงนายดิศ และจนแสนจน.

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

คติธรรมในเวลามีทุกข์

มนุษย์ที่เกิดมาในโลกนี้ ไม่มีผู้ใดจะหนีทุกข์สุขพ้นได้ ฉันใดก็ดี เสด็จพ่อผู้ซึ่งข้าพเจ้าไม่เคยเห็นบาปของพระองค์ท่านเลย ก็ยังต้องทรงอยู่ในอำนาจโลกธรรมคือหนีไม่พ้น ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงคิดว่าเป็นเรื่องหนึ่งที่น่ารู้ว่าท่านทรงรับทุกข์อย่างไร เพื่อผู้ที่จะต้องประสบทุกข์บ้าง บางเวลาจะได้ดูเป็นเยี่ยงอย่าง ไม่ได้มีเจตนาจะเขียนขึ้นเพื่อเจ็บใจ หรือคุมแค้นอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เนื่องแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เหตุการณ์ในชีวิตเราก็ต้องเปลี่ยนไปด้วยเป็นธรรมดา เมื่อเสด็จพ่อได้ทรงรับการปล่อยออกมาจากที่คุมขังแล้วได้ ๓ วัน ก็ได้รับแจ้งจากทางการให้ไปรับเบี้ยบำนาญซึ่งถูกตัดลงทันทีจาก ๓,๖๐๐ เป็น ๑,๕๐๐ บาท เราทุกคนต่างลืมตาโตไม่รู้จะทำอย่างไร มีเสด็จพ่อพระองค์เดียวที่ท่านสั่งได้ทันทีว่า "ตัดภายในลงให้มากจนพอกับเงิน" เราก็เอาหัวชนกันคิดตัดทอนเสียแทบตาย เพราะเสด็จพ่อทรงมีแต่เงินเดือนและเงินบีที่พระราชทานในฐานะเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่และได้ทำการงานมามากปีละ ๑๐,๐๐๐ บาทเท่านั้นจริง ๆ ถ้าจะพูดกันให้รู้เรื่องจะต้องอธิบายถึงเรื่องการมั่งมีของเจ้านายให้รู้ความจริงเสียก่อน เจ้านายที่เรียกกันว่ามั่งมีนั้น คือ พระองค์ที่ได้รับมรดกตกทอดกันมาจากพระองค์หญิงที่ไม่ได้ทรงสมรส และการที่ไม่มีเจ้าผู้หญิงสมรสนั้นก็ไม่มีกฎหมายบังคับอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่เพียงไม่ใช่พระราชนิยมของพระผู้ทรงเป็นหัวหน้าตระกูลเท่านั้น เพราะทรงเข็ดเรื่องสืบสันตติวงศ์ เช่นเรื่องเจ้าฟ้าหมื่นเป็นต้น คราวนี้ในพระมารดาใดที่มีพระองค์หญิงมาก มรดกก็ตกลงมามากตามจำนวน พระองค์ที่อยู่ข้างหลังก็เรียกว่ามั่งมี บางพระองค์ท่านรับจำนำหลุดเกิดเป็นผลประโยชน์มากขึ้นเพราะเวลาก็มี แต่รัฐบาลมิได้เคยเลี้ยงดูเจ้าเช่นในประเทศพม่าเลย นอกจากถวายแต่พระเจ้าแผ่นดิน พระมเหสี และเจ้าฟ้า ๒—๓ พระองค์เท่านั้น ส่วนเสด็จพ่อนั้นทรงเป็นลูกองค์เดียวของคุณย่าไม่มีมรดกอันใดตกทอด นอกจากวังเก่าที่สามยอด ซึ่งเป็นบ้านคุณชวดบิดาคุณย่าถวายเป็นมรดก และวังหลานหลวงนี้ คุณย่ารับจำนำหลุดแต่เมื่อยังเป็นสนามควาย และพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานที่ล้อมรอบเป็นรางวัลที่ได้จัดมณฑลสำเร็จ เสด็จพ่อจึงทรงสั่งพวกเราไว้ว่าอย่าขายใคร ให้เก็บไว้ดูเป็นตัวอย่างว่า

พ่อได้มาเพราะเหงื่อ ส่วนตัวตำหนักและเรือนต่าง ๆ นั้น สมเด็จพระพันปีหลวง ร. ๖ และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระองค์ละครึ่ง และพวกลูกศิษย์ของเสด็จพ่อช่วยกันทำถวายคนละอย่างสองอย่าง เราจึงแลดูเหมือนคนมั่งมีกับเขาด้วย เมื่อพูดถึงรายได้แล้วก็ต้องพูดถึงรายจ่ายด้วยจึงจะได้ความจริงและยุติธรรม เงินเดือนและรายได้ประจำปีของเสด็จพ่อไม่ได้อยู่ที่วัง เพราะเสด็จพ่อทรงให้หลวงอนุรักษ์ฯ (จุล) กองบัญชีของกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้เก็บ ตรัสว่าเขาจะได้รู้ว่าเสนาบดีมีอะไรบ้าง ทางกระทรวงส่งมาให้เป็นค่าเสวยและเงินเดือนคนในวังรวมทั้งค่าเล่าเรียนเด็ก ๆ ในวังด้วยเดือนละ ๒,๔๐๐ บาท ค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ดรวมทั้งการเลี้ยงดูแขก และซื้อของช่วยการงานและทำบุญเดือนละ ๘๐๐ บาท ในสมัยนั้นไม่มีเบี้ยรับรอง เบี้ยประชุม และรถประจำตำแหน่ง เวลามีแขกเมืองใหญ่โตมากระทรวงต่างประเทศก็ส่งกระดาษเปล่ามาให้จดว่าจะทรงเลี้ยงดูรับรองอย่างไรบ้าง ตามธรรมดาก็เลี้ยงส่งเลี้ยงรับเพียงราชทูตทุกสถานทูตก็มิได้เว้นแต่ละอาทิตย์ ผลที่ได้คือพวกเราต้องทำงานเก่งกันทุกคน เสด็จพ่อทรงกะงานให้รับผิดชอบกันคนละแผนกเสมอ เมื่อตรัสบอกพระประสงค์แล้ว ท่านจะไม่มารบกวนอีกเลย เป็นแต่ถึงเวลาจวนแขกจะมาท่านลงมาเดินดูเสีย ๑ รอบ แล้วขึ้นรถไปอื่น จนถึงเวลาจึงกลับมาสรงน้ำแต่งพระองค์ ข้าพเจ้าคิดว่าท่านคงจะให้เวลาเราเต็มที่ ไม่ต้องรื้อถอนใหม่ รถยนต์นั้นมี ๕ คัน รถตราจักร ร. ๕ พระราชทาน รถเนเบียร์ ร. ๖ พระราชทาน รถเล็ก Wanderer สมเด็จพระพันปีหลวง ร. ๖ พระราชทาน รถราชสีห์พระเจ้าเชียงใหม่ซื้อฝากไว้ให้ทรงใช้ ถ้าท่านมากรุงเทพฯ ท่านจึงจะใช้ มีรถเพียตอีกคันหนึ่งที่ซื้อเองโดยผ่อนส่ง ที่ทรงใช้จริง ๆ เป็นประจำมีรถตราจักรเพียงคันเดียว นอกจากนั้นก็เก็บไว้ในโรงโดยมาก ส่วนรถเนเบียร์ลงท้ายก็ถวายคืนไป เพราะทนค่ายางค่าน้ำมันไม่ไหว แรก ๆ ทรงว่ามหาดไทย ใคร ๆ ก็พากันว่า ๆ คราวนี้รวยตาย เขาว่ากันเพียงภาคเดียว เขายังรวย นี่รวมหมดทุกทิศต้องรวยแน่ ๆ แต่เสด็จพ่อท่านตรัสกับพวกเราว่า "เธอคงจะโกรธว่าพ่อทำให้จน แต่พ่อคิดแล้วเงินมันไม่อยู่ ชื่อเสียงมันอยู่ ถ้าพ่อหากิน คนอื่นคือเทศาเจ้าเมือง นายอำเภอเขาก็ทำได้ งานมันก็เสีย พ่อจึงคิดว่าเอาชื่อเสียงไว้ให้เขากรุณาลูกดีกว่า" ข้าพเจ้าคิดว่าพระกุศลอันนี้เองที่ทำให้ชาวต่างประเทศนับถือและพวกเราลูก ๆ ก็ยังไม่ถึงต้องคุกเข่าลงขอทานใครกินแม้จะมีกันอยู่หลายคน เมื่อแรกเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ พวกใส่ความเจ้าเพื่อโปรปะกันดาของเขา กล่าวว่าเจ้านายมีเงินกันเป็นล้าน ๆ

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

เสด็จพ่อมี ๑๑ ล้าน เป็นจนกว่าทุกพระองค์ เราได้ร้องขอให้ตั้งศาลชำระ และยอมให้เปิดแบงก์ทั่วโลกดูด้วย ขออย่างเดียวแต่ว่าถ้าพบหนี้ต้องใช้ให้ ถ้าเป็นเงินหรือของแล้วให้ริบไป แต่ก็ไม่มีใครฟังจึงยังด่ากันเล่นได้สบาย ตามที่จริงแล้วเสด็จพ่อเพิ่งทรงขายนาใช้หนี้ ๒๐,๐๐๐ บาท เมื่อก่อนสิ้นพระชนม์ได้ ๒ เดือนเท่านั้น

ต่อจากได้รับการปลดปล่อยจากราชการแล้ว หมอแนะนำให้ไปอยู่เสียชายทะเล คือ หัวหิน เราเห็นด้วยเพราะกลัวต้องรับฝรั่งโดยไม่มีเงิน จึงไปอยู่หัวหินเลี้ยงไก่เบ็ดและพยายามปลูกผักกิน อยู่ได้ ๑ ปี ในหลวงเสด็จยุโรป เสด็จพ่อจึงกราบถวายบังคมลาไว้ว่า จะไปอยู่บีนัง เพราะต้องการความสงบและจะออกให้พ้นการเมือง ท่านตรัสกับเราว่า "พ่อยังมีลูกศิษย์และเพื่อนฝูงมากทั่วพระราชอาณาจักร เขาไม่มาหาก็ดูเป็นอกตัญญู ถ้ามาก็จะถูกหาว่าเป็นพวกเจ้า เราให้สุขเขาไม่ได้ก็อย่าให้ทุกข์เขา ไปเสียให้พ้นดีกว่า เราก็สบายเขาก็สบาย" เราจึงสู้สละบ้านเมืองไปอยู่ในที่เงียบ แต่ผลที่ได้เริ่มต้นด้วยน้องชายที่กระทรวงมหาดไทยขอไปเป็นนักเรียนของกระทรวง ถูกเรียกกลับจากอังกฤษเพราะเกิดเป็นเจ้า เธอแวะไปเฝ้าเสด็จพ่อที่บีนังท่านตรัสว่า "เธอต้องเข้าไปรายงานตัวแก่กระทรวง ถ้าเขาเอาไว้ในราชการก็ต้องอยู่ เพราะเราเกิดมาเป็นเจ้าต้องให้ชีวิตแก่บ้านเมืองก่อน แต่ถ้าบ้านเมืองไม่ต้องการก็อย่าคุกเข่าลงของาน จงไปขุดดินกินหญ้า" เราอยู่ในบีนังต่อไปด้วยความสงบสุขใช้ชีวิตในการอ่านเขียนและเที่ยวหาความรู้ในที่ต่าง ๆ ด้วย เงินบีซึ่งถูกตัดเมื่อ ร. ๗ เศรษฐกิจตกต่ำเป็นปีละ ๖,๐๐๐ บาท แต่วันหนึ่งเรากำลังลงเรือข้ามทะเลจากบีนังมาเมืองไทร เพราะตนกูมะหะหมุดเชิญไปกินกลางวันได้พบกับคุณมังกร สามเสน ในเรือข้ามฟาก เธอทูลเด็จพ่อว่า "ข้าพระพุทธเจ้าอยากเชิญเสด็จกลับกรุงเทพฯ เพราะมีคนแนะนำสภาว่าให้ตัดเงินเจ้านายที่ไปอยู่ต่างประเทศ เว้นแต่กรมพระนครสวรรค์ เพราะเขาให้ท่านไป ข้าพระพุทธเจ้ารู้ดีว่าฝ่าพระบาทไม่ใช่เจ้านายที่ทรงมั่งมี จึงไม่อยากเห็นทรงลำบากในเวลาทรงพระชรา" แล้วเวลานั้นพระชันษาเสด็จพ่อ ๗๘ ปี ท่านพระพักตร์แดงยิดพระองค์ตรงแล้วตรัสว่า "ขอบใจคุณมาก แต่กรมดำรงซื้อไม่ได้ด้วยเงิน ถ้าจะให้คุกเข่าลงเพื่อเงินแล้วเป็นอันไม่กลับ" ทรงหันมาตบขาข้าพเจ้าตรัสถามว่า "อดตายกับพ่อไหมลูก" ข้าพเจ้าทูลตอบว่า "ตกลง" แล้วก็ทรงปราศรัยกับคุณมังกรต่อไปว่า "ฉันมีมากก็ใช้มาก มีน้อยก็ใช้น้อย อายุก็ถึงปานนี้แล้ว เหตุใดจะเอาวันเหลือข้างหน้าอีก ๒—๓ วันมาลบวันข้างหลังที่ได้ทำมาแล้วเสียเล่า"

ต่อมาไม่ช้าพวกเราทุกคนก็ถูกตัดเงินหมดเลย แม้เงินเบี้ยหวัดที่ในหลวงประทานเพียงปีละ ๘๐ บาท เสด็จพ่อคงเหลือแต่เบี้ยบำนาญเดือนละ ๙๖๐ บาทอย่างเดียวจริง ๆ - เราก็ลงมือปลูกผักปลูกดอกไม้ขายต่อไป และลดการใช้จ่ายลงอีกเท่าที่จะอยู่ได้ ถ้าจะเล่าถึงการใช้จ่ายเวลานั้นก็เห็นจะต้องแต่งเรื่องเศรษฐกิจได้เล่มหนึ่ง อย่างไรก็ตามความจนไม่เอาชนะน้ำใจอันมั่นคงของเราได้ เราทุกคนเป็นสุขใจอย่างประหลาดที่อยู่ได้เช่นนั้น วันหนึ่งเด็จพ่อท่านเสด็จไปพบหนังสือขายที่ร้านขายหนังสือเล่มหนึ่งราคา ๘ เหรียญ ท่านอยากทรงแต่เห็นว่าแพงเกินกำลัง ก็ยืนเบิด ๆ ทอดพระเนตร แขกผู้ขายเข้าใจทูลว่า "เอาไปก่อนเถอะ จะใช้เงินเมื่อไรก็ได้" ท่านก็เอามาตรัสบอกหญิงเหลือผู้เก็บเงินว่า "แขกมันเชื่อพ่อ เธอเอาไปใช้มันเสียทีนะ" เวลานั้นกำลังจะสิ้นเดือน หญิงเหลือก็หัวเสียบ่นออกไปว่า "ดี ไม่กินละข้าว กินหนังสือแทน" ท่านทำไม่ได้ยินแล้วเสด็จออกไปจากห้องพัก สักครู่ใหญ่ ๆ เสด็จกลับเข้ามาตรัสว่า "จะเอายังไงกับพ่อ สุรา นารี พาชี กีฬาบัตร ซึ่งผู้ชายน้อยนักจะรอดพ้นมาได้ พ่อก็ไม่มีเลย มีแต่หนังสือเท่านั้นที่เป็นความสุข จะเอาอย่างไรเล่า" เรานึงท่านก็ออกไปเขียนหนังสือต่อ หญิงเหลือเขาลุกขึ้นค้นเงินในลิ้นชักได้อีก ๑๒ เหรียญ เขาก็เอาออกไปส่งถวายว่ายังมีซื้อได้อีกเล่มหนึ่ง ท่านก็ทรงพระสรวลไม่ว่าอะไร ตามธรรมดาไม่ทรงเก็บเงินเอง ขอมีติดกระเป๋าเพียง ๑ เหรียญ เพื่อรถเสียจะได้กลับบ้านได้เท่านั้น

เคราะห์กรรมของเรายังไม่หมด เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ และญี่ปุ่นได้ครองบีนังอยู่กับเรา ๑๐ เดือน วันหนึ่งเขาเรียกให้ส่งหลักทรัพย์สมบัติที่เกี่ยวข้องกับศัตรู เราก็ส่งใบรับของที่ฝากไว้ในแบงก์ฮอลันดา ๒—๓ หีบ ขออายัดไว้ว่าเรายังไม่ต้องการ ญี่ปุ่นแทงท้ายใบรับมาว่า "ริบโดยกองทัพญี่ปุ่น" เรากลับมานอนแผ่ไปหลายวัน นึกถึงตุ้มหู แหวนฯ และเครื่องแต่งตัวของแม่ ทำให้ใจเศร้า ข้าพเจ้าบ่นว่า "แม่จะนึกอย่างไร เสียแรงอุตส่าห์เก็บไว้ดูมาแต่เล็กแต่น้อย" ท่านตอบว่า "เอายังไง มันอยู่กับเรามาเป็นนาน นึกว่าปล่อยให้มันไปเที่ยวบ้างก็แล้วกัน" และมันก็ยังไปเที่ยวอยู่จนบัดนี้ ถึงเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ เราได้กลับมาบ้านได้ เพราะญี่ปุ่นไปรับมาด้วยเสด็จพ่อประชวรโรคพระหทัยพิการ และหมอดี ๆ ติดคุกหมด เผอิญชายพิศิษฐ ฯ ทำงานติดต่อกับญี่ปุ่นอยู่ใน Laison Office หน้าที่ราชการ เธอจึงขอให้ไปรับพ่อเธอกลับมา นายทหารญี่ปุ่นคนนั้น คือ นายร้อยโท ซูดา เข้มงวดกวดขันจนเกือบจะไม่ได้กลับมา ครั้นมาถึงดินแดนไทยเข้าจริง กลับพบนายตำรวจ

ภูธรของเราเองกวดขันเรายิ่งขึ้นไป เข้าของถูกค้นกระจุยกระจายที่สะเดา พอถึงทางแยกไปหาดใหญ่ก็พบรถนายตำรวจเต็มรถจอดคอยอยู่ คนหนึ่งรูปร่างใหญ่ ขาว ตาโต ๆ ออกมายืนท้าวเอวตะโกนว่า "ผู้บังคับการให้กรมพระยาดำรงไปรายงานตัวที่จังหวัดเดี๋ยวนี้" นายซูดาก็ไม่ไปจะส่งโทรเลขที่หาดใหญ่ก่อน ยุ่งกันอยู่นาน ลงท้ายรถนายตำรวจเขาก็วิ่งนำหน้าไปสงขลา ถึงสงขลาค่ำพอดี เราตรงไปบ้านผู้บังคับการตำรวจตามคำสั่ง แต่ไม่มีใครลงมาพบ นายซูดาไปเจรจากันข้างบ้าน ๒—๓ คำ แล้วก็พาเรามาลงเรือวลัยกลับกรุงเทพ ฯ รุ่งขึ้นเช้าในเรือวลัย เสด็จพ่อทรงเบิกบานที่ได้บรรทมพักในเรือที่คุ้นเคยมาแล้ว แม้จะมีคนสะกดรอยตาม ออกมาเสวยเช้าบนดาดฟ้าและตรัสกับเราว่า "เสียดายจริง ๆ ที่ตำรวจภูธรซึ่งพ่อตั้งมาเอง ไม่เอาเข้ากรงเมื่อคืนนี้ ถ้าเขาเบิดประตูกรงพ่อจะคลานเข้าไปโดยพากพูมใจ เพราะนี่แหละคือรางวัลสูงสุดที่พ่อได้รับ ไม่ใช่ยศ ใช่ตรา ดูซี, พี่น้องพ่อมีเป็นหลายองค์ ทำไมเขาไม่ถูกจับถูกลงโทษ ก็เพราะเขาไม่ได้ทำอะไรให้บ้านเมือง เมื่อบ้านเมืองมีภัย พ่อจะเป็นสุขได้อย่างไรเล่า" แม้โรคพระหทัยพิการก็ไม่เคยทรงเป็นมาแต่ก่อนเลย เพิ่งจะเป็นเมื่อญี่ปุ่นขึ้นเมืองไทยนั่นเอง เสด็จพ่อตรัสเสมอว่า "รางวัลสูงสุดอยู่ที่ค้นความชั่วไม่พบในตัวเราเอง การติ การชม เป็นเรื่องของคนอื่น เขารู้จริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะไปยุ่งด้วยทำไม บาปบุญเป็นของเขาเอง" ครั้นกลับมาถึงบ้าน ทรงเบิกบานสบายเป็นอันมาก จนวันหนึ่งพายเรือเมื่อน้ำท่วมเข้าไปวัดพระแก้ว เกิดทอดพระเนตรเห็นนายทหารญี่ปุ่นยืนอยู่ ๒ คน ที่หน้าร้านหยาดฟ้า ท่านหันมาถามข้าพเจ้าว่า "นั่นใครเอาหมวกญี่ปุ่นมาใส่ ?" ข้าพเจ้าแกล้งพูดไปเรื่องตึกตรงข้ามเสีย ท่านก็ไม่พึงกลับตรัสซ้ำอีกว่า "พ่อถามว่าใครเอาหมวกญี่ปุ่นมาใส่?" ข้าพเจ้าก็จำต้องทูลว่า "ก็ญี่ปุ่นเอง" เท่านั้นท่านรู้สึกขึ้นมาทันทีว่ามีญี่ปุ่นอยู่ในบ้านในเมืองแล้วก็เลยฉุนกริ้วคนโน้นคนนี้ไปตลอดทาง แต่วันนั้นมาก็ทรงบ่นแต่ว่าอยากตายไม่มีอะไรดีจะคอยดู แล้วไม่ค่อยเอาพระทัยใส่แก่การรักษาพระองค์ ไม่มีเตือนว่าจะต้องทำอะไรเวลาไรอย่างแต่ก่อน ๆ ถึงวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ก็บรรทมหลับไม่ตื่นจริง ๆ

หมอกอชลิคบอกว่าพระหทัยหยุดเฉย ๆ และพระสติปัญญาขนาดคนอายุ ๖๐ แต่พระชันษาท่าน ๘๑ ปี กายกับจิตแก่กว่ากันถึง ๒๐ ปี จึงไม่อ่อนไปตามกัน เสด็จพ่อยังทรงจำอะไรได้แม่นยำ ไม่มีหลงเลือนเลยสักอย่างเดียว เคยทรงเล่าว่า ในเวลาท่านทรงเป็น

นายทหารประจำอยู่ในพระราชวังหลวงนั้น เจ้าพี่เจ้าน้องรุ่นเดียวกันมักจะมาประทับคุยอยู่ใกล้ ๆ ประตูวัง เห็นคนเข้าออกเนืองแน่นอยู่เสมอ จึงทรงคิดกันว่าจะลองความรู้คนดูสักที แล้วทรงจดชื่อคน ๔ คน คือ

๑. ท่านขรัวโต (สมเด็จพระพุทธาจารย์)

๒. พระพุทธยอดฟ้า

๓. จำไม่ได้ว่าใคร

๔. อีนากพระโขนง

ให้คนคอยถามทุกคนเข้าออกประตูว่าใน ๔ คนนี้รู้จักใครบ้าง ? อีนากพระโขนงชนะ! ทำให้คิดว่าอีก ๑๐๐ ปีข้างหน้าใครจะอยู่ในเมืองไทยในฐานะเช่นไร ? ส่วนเสด็จพ่อของข้าพเจ้านั้นอย่างน้อยก็คงจะได้เสด็จอยู่ในพระนามว่า พระบิดาประวัติศาสตร์ ดอกกระมัง

สัตว์ทั้งหลายเอ๋ย ที่เป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันหมดทั้งสิ้น จงเป็นสุข ๆ เถิด อย่าได้มีเวรกรรมซึ่งกันและกันเลย.

สาธุ

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

NATIONAL LIBRARY

พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ 83 ถนนบำรุงเมือง กรุงเทพมหานคร โทร. 210374
นางบุญชู ธรรมาชีวะ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2519

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY